

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
БАКАЛАВР

на тему: «Адміністративно-політична система Української Козацької Держави та зміни в її структурі за гетьманування Івана Скоропадського (1708-1722 рр.)»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
6.020302 – історія
Терентьев Артур Олександрович

Керівник: к.і.н., доц.
Журавльов Денис Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц.
Майстренко Владислав Сергійович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ Й ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО.....	15
1.1. Основні віхи політичної біографії І.Скоропадського до гетьманування.....	15
1.2. Обставини утвердження І. Скоропадського на посаді гетьмана. Головні виклики на початку його правління.....	24
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО.....	29
2.1. Внутрішня та зовнішня торгівля.....	29
2.2. Влада Гетьманщини і поземельні відносини.....	37
2.3. Податкова політика І. Скоропадського.....	44
РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО.....	53
3.1. Взаємини Гетьмана і соціальної еліти.....	53
3.2. Зміни в адміністративно-політичній системі за часів І. Скоропадського...	58
3.3. Російсько-українські відносини за гетьманування Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія.....	65
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наукова актуальність досліджуваної теми напряму пов'язана з мірою та рівнем зацікавленості нею з боку вітчизняних, а також, в деяких випадках, іноземних дослідників. Відповідно, якщо рівень зацікавленості українських та зарубіжних істориків сюжетами, які пов'язані з періодом гетьманування Івана Скоропадського та суспільно-політичними змінами, що відбувалися впродовж першої чверті XVIII століття на теренах Української Козацької Держави, порівняно низький, то і кількість фахових наукових робіт, досліджень, що присвячені розгляду подібного кола питань, буде зовсім невеликою. Схожа ситуація, на сьогоднішній день, спостерігається як раз з науковою розробкою та дослідженням того періоду української історії, який охоплював важливі події та фундаментальні процеси національної боротьби за збереження самоврядування і козацького автономного устрою на території Лівобережної України вже у «постмазепинську» добу. Дійсно, дуже велика увага вітчизняних дослідників протягом тривалого часу була прикута до постаті попередника Івана Скоропадського – гетьмана Івана Мазепи, а, відповідно, і до мазепинського періоду в історії Гетьманщини. Звісно, важко переоцінити досягнення Івана Мазепи в якості політичного діяча та щирого поборника української національної автономії, широкого козацького самоврядування, а також - місце і роль Полтавської битви в історії України. Щоправда, такий високий рівень зацікавленості українських істориків в сюжетах, пов'язаних з періодом гетьманування Мазепи та його роллю у вітчизняній історії або, наприклад, добою Хмельниччини, породжує таку важливу проблему, як значне зміщення фокусу уваги дослідників на певний перелік відносно вузьких за хронологією, типологією та змістом тем, що, в свою чергу, може призводити до безпідставного або іноді навмисного ігнорування інших важливих тем і сюжетів з української історії доби козаччини.

На мій погляд, дослідження періоду гетьманування Івана Скоропадського (1708-1722 рр.) мають доволі низький ступінь наукової розробки далеко не в останню чергу саме через те, що значна увага українських істориків була і залишається сконцентрованою на багатьох інших персоналіях, темах і періодах козацької доби. Звісно, такий стан справ не може відповідати сучасним принципам багатогранності й різноплановості в сфері наукових досліджень з історії України доби Гетьманщини, адже фахові роботи з нашої національної історії та висвітлення ключових її етапів навпаки повинні охоплювати якомога більше тем, сюжетів, історичних постатей та мають звертати увагу на встановлення їхніх причинно-наслідкових зв'язків, ролі та внеску конкретних діячів у становлення майбутнього України тощо. Саме в цьому, на мою думку, і полягає наукова актуальність обраної теми дослідження, так як період гетьманування Івана Скоропадського та всі соціально-політичні зміни, що відбувалися протягом цього часу, є важливими для розуміння становища Української Козацької Держави та її майбутнього загалом в контексті суттєвого посилення тиску збоку російської царської влади на автономію Гетьманщини та її політичні інституції (особливо виходячи з планів російського царя Петра I стосовно України), а отже, дійсно існує необхідність в активізації процесу наукових досліджень і висвітленні зазначеного кола питань.

Суспільно-політична актуальність обраної теми дослідження загалом тісно пов'язана з науковою. Це можна підтвердити на прикладі того, що чим більше на сьогоднішній день буде з'являтися фахових та змістовних робіт вітчизняних істориків, які будуть присвячені періоду гетьманування Івана Скоропадського та усім подіям й змінам, пов'язаним з цим, тим вищим буде рівень зацікавленості до цих сюжетів збоку української громадськості та багатьох небайдужих до вивчення історії України людей.

Звісно, якщо говорити про суспільно-політичну актуальність теми, то варто зазначити, що період гетьманування Івана Скоропадського ознаменувався потужним тиском збоку центральної російської влади та особисто їхнього царя Петра I на українську козацьку автономію (як про це вже зазначалося вище). Та

й загалом, саме впродовж 1710-1720-х рр., на тлі політичних умов та змін, відбувалося помітне й достатньо стрімке послаблення соціально-політичних інститутів Гетьманщини як автономного краю з широкими проявами самоврядування, який знаходився у підпорядкуванні Московського царства (пізніше – Російської імперії). Така ситуація в певній мірі може нагадувати безпосередньо події та передумови російсько-української війни, свідками та, на жаль, безпосередніми учасниками яких є всі українці зараз. Суспільно-політичної актуальності досліджуваній мною темі додає як раз те, що актуалізація та вивчення подібних сюжетів з минулого нашої України, де вона також активно боролася за власну свободу і незалежність з російською імперською машиною, сприятиме більш адекватному та широкому розумінню українцями витоків сучасної російсько-української війни, її глибинних історичних та геополітичних причин, коріння яких, безумовно, простягається аж до тих самих війн та збройних протистоянь України з Росією, які мали місце ще протягом XVI-XX століть. Також не варто забувати, що знання та розуміння таких важливих історичних періодів для сучасної української нації є чудовою можливістю проаналізувати наші помилки й прорахунки кількохсотрічної давнини, щоб уже зараз, коли нашому існуванню як суверенної держави знову загрожує той самий ворог, ми могли винести необхідні уроки й не дати можливості цьому ворогу забрати в нас те, що він уже неодноразово намагався відняти в українського народу, - нашу землю та нашу свободу.

Історіографічний огляд. Говорячи про історіографічну базу дослідження, варто зазначити, що загалом на сьогоднішній день ситуація з науковою розробкою теми та інтересом вітчизняних істориків до сюжетів, пов'язаних зі змінами в суспільно-політичному, економічному житті та адміністративному устрої Української Козацької Держави першої чверті XVIII ст. залишається досить невизначеною та відзначається вкрай низькою кількістю фахових праць і розробок (протягом останніх десятиліть), які були б присвячені саме періоду гетьманування Івана Скоропадського, його особистості та ролі гетьмана в тих процесах і явищах, які відбувалися в Гетьманщині протягом

1708-1722 рр. Натомість, велика кількість вітчизняної наукової літератури як протягом останніх десятиліть, так і в радянський період, була присвячена періодам Хмельниччини, добі Руїни, гетьмануванню Івана Мазепи тощо. Ці дуже відомі й поширені в науковому обігу теми, хоча й висвітлювалися в радянській та пострадянській українській історіографії зовсім з інших позицій, охоплювали широкий спектр проблем і ключових подій з історії Гетьманщини другої половини XVII ст., майже ігноруючи при цьому наступний, але, на мій погляд, не менш важливий в історії українського козацтва період, коли на посаді гетьмана перебував Іван Скоропадський.

Виходячи з цього, основний перелік літератури, на який можна спиратися при написанні дипломної роботи, відносно невеликий. Найбільш змістовні та монографічні праці можна за хронологією поділити на дві групи: література українських істориків радянської доби і література, яка датується вже другою половиною 1990 – початком 2000-х рр., тобто написана за незалежної України.

До першої групи можна віднести праці таких дослідників як В. А. Дядиченко, який у своїй роботі «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.»¹ (1959) досліджував питання, пов'язані з особливостями соціально-економічного розвитку Лівобережної України в зазначений період. Зокрема, він зосереджував увагу на темах зростання феодално-старшинського землеволодіння, посилення впливу козацької старшини, становище селян і міських жителів, а також висвітлював теми, що стосувалися ведення судочинства в Гетьманщині, роль, місце і повноваження Малоросійського приказу в системі управління нею. В свою чергу, М. Слабченко в своїй праці «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни. Частина 1: Господарство Гетьманщини XVII – XVIII століттів»² (1923) головну увагу зосередив на особливостях поземельних відносин, зокрема, причинах та особливостях стрімкого збагачення і

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І. О. Гуржій. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

² Слабченко М. Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни. Частина 1: Господарство Гетьманщини XVII – XVIII століттів. К.: Державне видавництво України, 1923. – 203 с.

розширення старшинського землеволодіння, податкової системи, грошових відносин в Гетьманщині, в тому числі у період правління Івана Скоропадського. І. Джиджора у своїй роботі «Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки»¹ (1930) висвітлював питання в сфері економіки, адміністративного та соціально-політичного розвитку українських земель, де значну увагу приділив території Лівобережної України, зокрема, і періоду гетьманування І. Скоропадського, за часів якого, як відомо, почався серйозний тиск з боку російського царя на козацьку автономію в різних її проявах.

Друга група фахової та достатньо змістовної історичної літератури, яка слугувала базою для написання роботи, відноситься до пострадянського періоду в українській історіографії, а саме – до другої половини 1990 – початку 2000-х рр. Серед робіт цього періоду варто згадати, перш за все, фундаментальні праці О. І. Гуржія, який є автором книги «Іван Скоропадський»² (2004), а також цілого ряду інших статей, монографій і різноманітних досліджень (деякі з них у співавторстві з іншими дослідниками), які присвячені конкретно постаті гетьмана Скоропадського, особливостям його формування як політичного діяча, взаємовідносинам з І. Мазепою, становленням політичної кар'єри Івана Скоропадського, а також багатьом важливим моментам, що стосуються його безпосередньої діяльності на посаді гетьмана в 1708-1722 рр.: змінам в податковій політиці, торгівлі, соціально-економічних відносинах, зростанню ролі козацької старшини та, головне, становищу Гетьманщини в умовах активного наступу російського царизму на автономію Козацької Держави. Важливими для висвітлення теми дипломної роботи є також праці В. В. Панащенко, які мають назву «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.)»³ (1995) і «Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.)»⁴ (1994). З їхньої назви можна зрозуміти, що дослідниця зосереджувалася на висвітленні питань, які стосувалися соціально-

¹ Джиджора І. М. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки з передмовою М. Грушевського. Х., 1930. 171 с.

² Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. 309 с.

³ Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII - XVIII ст.). Київ, 1995. 221 с.

⁴ Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). Київ, 1997. 74 с.

економічного та військово-політичного устрою Гетьманщини, звертаючи особливу увагу на докорінні зміни в структурі соціальної еліти в державі (козацької старшини та православного духовенства), а також адміністративно-політичного ладу Української Козацької Держави в зазначений період. Праця В. А. Смолія та В. С. Степанкова «Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації»¹ (1997) дає можливість зрозуміти ті теми, які здебільшого стосуються політичних поглядів, світогляду державних діячів, активної боротьби представників вищої козацької старшини за вплив у державі, факторів геополітичного протистояння українських гетьманів з підступним та сильним супротивником в особі російської держави тощо. Це дослідження охоплює, зокрема, і період гетьманування Івана Скоропадського з його відповідними особливостями.

Літературна база дослідження також представлена досить значною кількістю наукових статей і публікацій, що присвячені різним аспектам та особливостям адміністративно-політичного і соціально-економічного життя Лівобережної України в роки гетьманування Івана Скоропадського, зокрема, його указам та універсалам, особистим відносинам з царем Петром I, козацькою старшиною, його внутрішній та зовнішній політиці тощо. Серед них можна виділити статтю Ю. Мицика «Універсали гетьмана Івана Скоропадського»² (2017), «Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст.»³ (2004) за авторства Г. Папакіна, «Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи»⁴ (1997) В. М. Горобця, статтю О. О. Мельника «Еволюція земельних відносин доби Козаччини у XVII

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації Київ : Альтернативи, 1997. 367 с.

² Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. - 2017. - Вип. 21. - С.390-413. URL: <https://xp4stm90bvzr.frontroute.org/s11/6/1/1/8/0/61180.pdf>

³ Папакін Г. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 11. С. 27–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2004_11_3

⁴ Горобець В. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 22–43. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/1/2.pdf>

– XVIII ст.»¹ (2017), «Правові засади регулювання земельних відносин в Українській Козацькій Державі (II пол. XVII – XVIII ст.)»² М. Ю. Бурдіна (2017), публікацію В. О. Щербака «Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII – XVIII ст.»³ та ін.

Аналіз джерел. Джерельна база дослідження, зважаючи на сьогоденні політичні реалії, має помітні обмеження, адже велика кількість важливих архівних документів, які зберігають в собі інформацію про історію та розвиток Української Козацької Держави та загалом всієї Лівобережної України, досі знаходиться в російських фондах Центрального державного архіву давніх актів, серед яких найбільш інформативними та змістовними є Книги Малоросійського приказу. Зазначені джерела, очевидно, жодним чином не можуть використовуватися в даному дослідженні за зрозумілих причин. Відтак, серед основних джерел, які були використані в процесі написання дипломної роботи, можна виділити документи з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), а саме: Фонд 51, «Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурич, м. Глухів»⁴ (опис 1, том 1 та опис 3, том 1) і Фонд 1219 (опис 1), який містить документальну інформацію, в тому числі, і про службову діяльність гетьмана Івана Скоропадського. Варто зазначити, що Фонд 1219 «Скоропадські»⁵ містить важливі документальні свідчення не тільки про самого гетьмана, а зберігає в собі інформацію про весь його рід, починаючи з нього та закінчуючи нащадками Скоропадського в ХХ

¹ Мельник О. Еволюція земельних відносин доби козаччини у XVII-XVIII ст. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2017. № 1-2. С. 314–319. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/znptdau_2017_1-2_42.pdf

² Бурдін М. Правові засади регулювання земельних відносин в Українській козацькій державі (II пол. XVII – XVIII ст.). Право і безпека. 2017. № 4 (67). С. 24–29. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Pib_2017_4_5.pdf

³ Щербак В. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. Наукові записки НАУКМА. 2017. Вип. 194. С. 26–31. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/NaUKMAi_2017_194_6.pdf

⁴ Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурич, м. Глухів // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 1. Т. 1. Спр. 9-17. Арк. 22-25. Оп. 3. Т. 1. Спр. 1-630. Арк. 1-162.

⁵ Скоропадські // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 1219. Оп. 1. Спр. 1-26. Арк. 1-9.

столітті (більш детальний перелік архівних справ з Фонду 51 та Фонду 1219, використаних у роботі, зазначено в розділі «Список використаних джерел та літератури»). Важливим джерелом також є Том 1 Українського архіву «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку»¹ (видання 1929 р. Археографічної комісії Всеукраїнської Академії Наук за ред. К. Лазаревської), в якому можна знайти свідчення про особливості козацького землеволодіння, документальні підтвердження активного процесу роздачі маєтків вищим представникам православного духовенства та козацької старшини (у вічне або тимчасове володіння), які здійснював Івана Скоропадський, перебуваючи на посаді гетьмана; численні укази, розпорядження та універсали гетьмана Скоропадського, що були видані ним на підтвердження передачі конкретних землеволодінь старшині, духовенству та навіть його власним родичам, а також характеризували окремі особливості змін в адміністративно-політичній системі Гетьманщини впродовж 1708-1722 рр. В процесі написання дипломної роботи використовувалися також матеріали, що були видані ще в середині - другій половині ХІХ ст.: «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах»² (1847), «Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским»³ (1858), «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния»⁴ (1865), з яких можна дізнатися про особливості місцевого самоврядування Гетьманщини, поземельні відносини, становище і розвиток полкових міст (зокрема і гетьманської столиці - м. Глухова), структуру їхнього населення, соціально-економічне життя українського населення Лівобережної України, а також про самого Івана Скоропадського,

¹ Український архів: в 4 т. / Археографічна Комісія Всеукраїнської Академії Наук. – Київ: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929-1931. Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / (ред. К. Лазаревська). – 1929. – ХХІІ, 574 с.

² Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847. 159 с.

³ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. 1858. Ч. 1. С. 317.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт-Петербург : Типография Ф. Персона, 1865.

його особисті відносини з гетьманом Мазепою та політичні перипетії 1708-1709 рр. в контексті політичного майбутнього І. Скоропадського.

Об'єктом дослідження є адміністративно-політична система Української Козацької Держави та зміни в її структурі і за гетьманування Івана Скоропадського (1708-1722 рр.).

Предметом дослідження є особа І.Скоропадського як політика, його внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність.

Хронологічні межі цього дослідження включають період гетьманування Івана Скоропадського в Лівобережній Україні (1708–1722 рр.), але нижня хронологічна межа, враховуючи змістовні особливості роботи, торкається періоду 1670-1690-х рр., що пов'язано з висвітленням більш ранніх років життя Івана Скоропадського та особливостей його становлення в якості політичного діяча (від посади військового канцеляриста при гетьманському уряді І. Самойловича до обрання на посаду гетьмана в 1708 р.). Верхня хронологічна межа визначена моментом смерті гетьмана.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію тодішньої Лівобережної України (10 полків).

Мета дослідження – детальне висвітлення особливостей в адміністративно-політичній системі Української Козацької Держави та змін в її структурі, а також розгляд основних соціально-економічних процесів, які відбувалися за гетьманування І. Скоропадського в умовах всебічного тиску Московського царства на автономію Гетьманщини в зазначений період.

Серед основних **завдань дослідження** можна назвати: прослідкувати основні етапи життєвого шляху й формування суспільно-політичних поглядів Івана Скоропадського до його обрання на посаду гетьмана; визначити основні особливості соціально-економічного становища Української Козацької Держави за гетьманування І. Скоропадського; виділити ключові проблеми і зміни у внутрішній та зовнішній торгівлі, поземельних відносинах в Гетьманщині; охарактеризувати зміни в адміністративно-політичній системі за часів І. Скоропадського та розглянути тогочасні особливості взаємовідносин

гетьмана з представниками соціальної еліти, зокрема – козацькою старшиною; виділити основні тенденції в російсько-українських політичних відносинах періоду гетьманування І. Скоропадського; визначити роль інституту царського резидента, запровадженого Петром I в 1709 р., а також роль Першої Малоросійської колегії як адміністративного органу Російської імперії в процесі подальшого наступу на автономію та самоврядування Української Козацької Держави.

Методологія та методи дослідження. В процесі роботи над визначеною темою дослідження мною були використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи, адже задля написання змістовної роботи необхідно було застосовувати і поєднувати відповідний методологічний інструментарій.

З-поміж загальнонаукових методів, які були використані в ході написання роботи, перш за все, можна назвати аналіз і синтез, завдяки яким я мав можливість спочатку розділити тему дослідження на певні складові частини: розділи та підрозділи, підтеми тощо, а потім, відповідно, скласти їх в одне ціле, систематизувати, встановити між ними взаємозв'язок задля кращого розуміння теми і предмета мого дослідження. Необхідними методами також виявилися індукція та дедукція, адже в процесі написання роботи були досліджені, в тому числі, соціально-економічні процеси в Гетьманщині в роки управління Івана Скоропадського (торгівлю, поземельні відносини, податкову політику) та зміни, які були пов'язані з діяльністю гетьмана в даних напрямках. Зрозуміло, що в мене не було можливості досліджувати велику кількість таких процесів та змін, тому загальний висновок саме з цієї частини мого дослідження я робив на основі тих фактів і джерельної бази, яка була доступна мені та відповідала змісту роботи. Власне, в цьому і проявляється метод наукової індукції, після якої вже обов'язково відбувається певне узагальнення виконаної роботи і формулюються висновки, підсумовується все те, що було висвітлено, наприклад, в конкретному розділі чи підрозділі тексту, тобто, залучається дедуктивний метод.

Стосовно спеціально-історичних методів, залучених мною в ході написання бакалаврської роботи, варто виокремити історико-генетичний метод, адже сам він є необхідною основою переважної більшості досліджень в історичній науці. Прикладом застосування цього методу можна назвати те, що метою дослідження було простежити зміни в структурі адміністративно-політичної системи Гетьманщини в період управління Івана Скоропадського, коли збоку російської держави відбувався особливо потужний та всебічний тиск на автономію Української Козацької Держави з метою її послаблення (а в подальшому і повної ліквідації), а також вплив цих змін на соціально-економічне життя і становище тогочасних жителів Лівобережної України. В даному контексті також було застосовано історико-порівняльний метод, адже задля кращого розуміння теми та конкретних історичних обставин, подій та явищ, висвітлених мною в роботі, варто було в загальних рисах порівняти становище українського народу та козацької автономії попередніх років з тим, яке склалося вже в роки гетьманування І. Скоропадського. Тому можна було зробити певні порівняння зовнішньо- та внутрішньополітичної діяльності, поглядів гетьмана Скоропадського з його попередником – Іваном Мазепою, який зіграв важливу роль в житті самого Скоропадського та його формуванні як політичного діяча зокрема. Використання історико-системного методу в процесі мого дослідження виявилось в тому, щоб зрозуміти причини і функціональний зв'язок тих змін, які відбувалися в адміністративно-політичній та соціальній системі Української Козацької Держави у визначений проміжок часу (історичний період) та визначити роль гетьмана Скоропадського в даній системі, створити якомога більш цілісне уявлення про неї, а не лише виділити окремі елементи і в результаті отримати фрагментарну картину і неправильні висновки. Також в процесі написання роботи було використано історико-типологічний метод з метою виявлення загальних рис і ключових тенденцій в досліджуваних адміністративно-політичних та соціально-економічних аспектах життя Гетьманщини у визначений період та розширення засобів їхнього аналізу. У підсумку варто зазначити, що в ході написання роботи було

використано ряд важливих загальнонаукових та спеціально-історичних методів, які у підсумку склалися в методологічну базу мого дослідження і допомогли ефективно працювати з наявною літературною та джерельною базами, а також досягти визначеної мети дипломної роботи.

Наукова новизна роботи полягає в змістовному дослідженні адміністративно-політичної системи Української Козацької Держави в період гетьманування Івана Скоропадського (1708-1722 рр.) та її структури, що дає змогу виявити ряд нових, важливих змін та основних нововведень, які відбулися в Гетьманщині протягом зазначеного періоду. Також наукова новизна проявляється завдяки врахуванню відповідних обмежень наявних документальних джерел, неоднозначності поглядів та оцінок постаті гетьмана Скоропадського в історії України та різних точок зору дослідників на його діяльність. Це дозволяє уникнути одностороннього підходу та створити більш об'єктивну картину періоду гетьманування Івана Скоропадського.

Структура роботи. Робота складається зі Вступу, трьох розділів (першого біографічного, другого - присвяченого соціально-економічній складовій козацької держави та третього, в якому мова йде про внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність гетьмана), Висновків і Списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ Й ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

1.1. Основні віхи політичної біографії І. Скоропадського до гетьманування

Постать Івана Скоропадського в українській історіографії різних періодів характеризується своєю досить неоднозначною репутацією. Таке твердження підкріплюється тим, що його рішення, вчинки та впроваджувана ним політика в роки перебування на посаді гетьмана були і досі залишаються предметом дискусій та обговорень серед українських дослідників. Цілком зрозуміло, що адміністративно-політична система Української Козацької Держави зазнала суттєвих змін протягом років гетьманування Івана Скоропадського, особливо в контексті тогочасних цілеспрямованих дій збоку російського царя, що мав на меті подальше обмеження (а згодом – і повну ліквідацію) козацької автономії. При цьому політичне та соціально-економічне становище Гетьманщини за Івана Скоропадського не в останню чергу залежало від особливостей його поглядів на суспільні, політичні та інші важливі питання, що сформувалися в ранні роки життя, а особливо - за часів служби у гетьмана Івана Самойловича, а пізніше – Івана Мазепи. Саме тому буде доцільно коротко окреслити основні віхи життєвого шляху І. Скоропадського ще до отримання ним гетьманської булави.

Народився майбутній гетьман 1646 р. в Умані. Достовірних фактів з раннього періоду життя Івана Скоропадського відомо мало, однак, в 1674 р. відбулася жахлива подія особисто для його сім'ї та багатьох інших мешканців міста Умань. Зокрема, мова йде про прихід під Умань турецької армії, що прибула туди через наполегливі прохання тодішнього правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який в той час значно втратив свої позиції та підконтрольні йому території на Правобережжі й потребував допомоги султана. Це сталося в результаті успішних наступальних дій російського війська, яке напередодні змогло повернути собі контроль над більшістю міст Правобережної України.

Після захоплення таких міст, як Бар, Меджибіж, Ладизин, турки змогли захопити також і Умань, після чого жорстоко розправилися з містом і вщент спалили його.¹ Саме ця трагічна подія спричинила переїзд на той час 28-річного Івана Скоропадського та його брата Василя на територію Лівобережної України.

В той час гетьманом на Лівобережжі був І. Самойлович, який взяв І. Скоропадського на службу. Його кар'єра розпочалася в 1675 році з посади військового канцеляриста при гетьманському уряді. Звісно, така посада на той час не вважалася якоюсь сильно важливою чи впливовою. Проте, вона надавала можливість молодому канцеляристу Скоропадському розширювати власне коло знайомств, потроху спілкуватися з представниками козацької старшини, духовенства, швидше звикати до місцевих порядків та звичаїв.²

Скоропадський, скоріш за все, швидко зумів привернути до себе увагу збоку гетьмана Самойловича, адже саме його останній наприкінці 1675 року відправив до російської столиці з дорученням: передати важливий лист представникам Малоросійського приказу, в якому повідомлялося про поточний стан справ в українському козацькому війську та доводилися до відома московських чиновників усі найближчі плани гетьмана. Можна сказати, що це було перше дійсно важливе дипломатичне доручення для Івана Скоропадського на його посаді, адже саме в той час козаки разом із російською армією (яку очолював Г. Ромодановський) вели активну боротьбу проти вищезгаданого гетьмана Правобережжя – Петра Дорошенка.

Помітне місце в біографії Скоропадського наприкінці 1670-х рр. займають «Чигиринські» походи 1677-1678 рр. І. Скоропадський також брав у них безпосередню участь, завдяки чому зміг отримати важливий бойовий досвід в умовах протистояння із сильним противником в особі турків. Суть походів зводилася до того, що одна з найбільш потужних армій світу на той час – турецька – мала на меті загарбати втрачене через капітуляцію Дорошенка

¹ Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 266.

² Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 23.

Правобережжя. І. Самойлович на той час доволі добре укріпив гетьманську резиденцію – Чигирин, що було вдалим рішенням, оскільки Османська імперія спрямувала свій основний удар саме туди. При цьому, варто зазначити, що місто Чигирин і до 1677 року вважалося добре укріпленою фортецею завдяки Петру Дорошенку, який ще за свого перебування там зумів суттєво посилити обороноздатність міста. Він поглибив рови навколо Чигирина, активно зміцнював дерев'яні та муровані стіни тощо. У Верхньому місті навіть було зведено новий мурований бастіон, який згодом отримав назву «вежа Дорошенка»¹.

Метою військової кампанії турецького султана було призначення підконтрольного саме йому гетьмана на території Правобережної України. Ним мав стати Юрій Хмельницький, який (з дозволу турків) отримав титул гетьмана Війська Запорозького та князя Сарматії. Свою столицю Ю. Хмельницький облаштував на Поділлі, в м. Немирів. У серпні 1677 року розпочалася облога Чигирина, яку здійснювала 120-тисячна турецька армія разом із загоном Ю. Хмельницького в її складі. Вони протягом кількох тижнів протистояли близько 5 тисячам українських козаків і 24 тисячам військових з Московії, що оборонялися у фортеці. Хоча ворог і зміг на деякий час взяти під контроль підходи до міста, незабаром до Чигирина підійшло потужне військо Г. Ромодановського і полки гетьмана Самойловича (20-25 тис. осіб) та змінили ситуацію, через що турецькі війська змушені були відступити. В червні 1678 року напад турків повторився. Не дивлячись на те, що місцеві землі зазнали величезних руйнувань, І. Самойловичу, І. Сірку та Г. Ромодановському вдалося знову доволі вдало протистояти загарбникам. Сам Чигирин в результаті такої важкої оборони і страшних боїв був повністю зруйнований. Так, І. Скоропадський отримав реальний досвід участі у великому геополітичному

¹ Сорока Ю. В. Чигиринські походи 1677-1678. Харків: Фоліо, 2014. С. 27. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Soroka_Yurii/Chyhyrynski_pokhody_16771678/ (дата звернення: 25.12.2023).

протистоянні, що посприяло формуванню його особистості та життєвих поглядів¹.

Скоро після участі у важкій обороні Чигирин від османських військ, Іван Скоропадський зумів зробити важливий крок в особистому житті: він одружився з донькою чернігівського полкового осавула, Никифора Калениченка, – Пелагеею. В якості «приданого» І. Скоропадському від батьків нареченої дістався доволі пристойний двір у Чернігові, який він, щоправда, майже одразу продав.

Варто зазначити, що для свого достатньо молодого віку, І. Скоропадський вирізнявся серед інших своєю мудрістю та розсудливістю, здатністю до управління та навчання. Вже в 1680 р. він був призначений на посаду чернігівського полкового писаря. Цілком можливо, що І. Скоропадський був дійсно високоосвіченою та здібною людиною, що відкривало йому гарні можливості для вдалого та швидкого зростання по службі.

Посада полкового писаря, яку отримав Іван Ілліч, включала в себе ряд важливих справ і обов'язків. Зокрема, мова йде про своерідну адміністративну діяльність. Він, відповідно до посади, очолив діяльність канцелярії, також в зоні його відповідальності знаходилося полкове діловодство. Можна дійти висновку, що, згідно з важливістю нової посади, Іван Скоропадський отримав і певний вплив. Саме з 1680-х рр. розпочалося доволі стрімке зростання авторитету, багатства і впливу І. Скоропадського. Це легко підтверджується тим, що за фактично десять наступних років він став власником великих маєтків, зокрема, сіл Вихвостів, Дроздовиця та Бурівка. Саме за цей час у його власності опинилися також декілька млинів і прибуткових земельних ділянок.²

Івану Скоропадському за роки перебування на посаді чернігівського полкового писаря вдалося в повній мірі опанувати внутрішньополітичну систему гетьманського уряду, основні функції та повноваження ключових керівних органів держави тощо. Він також зумів проявити себе як здібна,

¹ Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 25-26.

² Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 29.

відповідальна людина, політичні орієнтації якої не були занадто мінливими чи розмитими. Це було дуже важливою рисою для чиновника його рангу, особливо в умовах постійної переорієнтації та схильності до зради збоку тогочасної козацької старшини, яка могла час від часу шукати для себе більш вигідні союзи, наприклад, з турецькими султанами, кримськими ханами чи польськими королями, тим самим підриваючи до себе довіру збоку російського царя. Натомість Іван Скоропадський завжди умів знаходити спільну мову на службі з усіма чернігівськими полковниками, особливо завдяки своїй вірності та повазі до них, чим також викликав довіру з їхнього боку, поступово «вибиваючись на чільні становища».¹

Наприкінці 1680-х років українські козаки (звісно, не з власної ініціативи) стали учасниками Кримських походів. Ці військові дії збоку Московії були обумовлені вже не тільки бажанням зупинити регулярні напади турецько-татарських загонів на їхню територію, а й цілеспрямованими атаками з метою в майбутньому взяти під свій контроль Північне Причорномор'я, тим самим отримавши вихід до Чорного моря. Перший Кримський похід розпочався навесні 1687 року, а сам І. Скоропадський також долучився до цього великого дійства, спрямованого проти Кримського ханства. Зрозуміло, що така величезна кількість людей з числа російсько-українського війська потребувала відповідної кількості коней в якості засобів пересування і ведення бою. Добре розуміючи цей факт, татари на шляху просування свого противника просто підпалили степ, чим знищили підніжний корм для коней. Через це вже в червні російсько-українські сили вимушені були повернутися назад ні з чим. Після цих подій, деякі представники козацької старшини разом з росіянами скористалися моментом і почали звинувачувати в усіх невдачах саме гетьмана І. Самойловича. Врешті-решт його визнали винним і позбавили булави.

Відомо, що проти гетьмана Самойловича виступили ряд впливових представників козацької старшини, місцеві полковники, судді. При цьому про І.

¹ Андрусак М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – Чис. 1. – С. 17-20. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Andrusiak_Mykola/Ivan_Mazepa_ta_Ivan_Skoropadskiy/ (дата звернення: 28.12.2023).

Скоропадського як активного учасника цієї змови з метою усунення гетьмана від влади жодним чином не згадано, але враховуючи те, що він зумів зберегти свою посаду і після усунення І. Самойловича, можна зробити висновок, що майбутній гетьман умів гарно адаптуватися до політичних змін і перипетій, які нерідко траплялися серед козаків.

Другий похід на Крим відбувся 1689 р. Його можна вважати також невдалим. Російсько-українські війська (козаками командував безпосередньо новий гетьман Іван Мазепа) не без проблем, але змогли дістатися до Перекопа. Це була достатньо добре укріплена татарська фортеця, тому командуючий об'єднаним військом Голіцин не наважився одразу брати її штурмом. Варто зазначити, що взяти її так і не вдалося, адже головними проблемами, з якими зіткнулися українські козаки та російські регулярні частини, дійшовши до Перекопа, були гострий дефіцит води і продовольства, а також спека, через яку коні знову залишилися без фуражу. Розуміючи власне скрутне становище, Голіцин прийняв рішення про швидкий відхід усього війська на територію Московії, при тому, що спроби переговорів з кримським ханом в цей час не увінчалися жодним успіхом. Ці невдачі на певний час позбавили московитів їх загарбницьких намірів щодо Північного Причорномор'я та володінь хана на тих територіях. Натомість, поразки в Кримських походах спонукали Московію шукати шляхи вирішення цієї проблеми, покращуючи тактичну підготовку свого війська і змінювати підхід до планування майбутніх операцій проти татар. Беручи активну участь у цих походах, І. Скоропадський отримав дуже важливий для себе військовий досвід і навички, які стали йому в нагоді згодом, також він мав змогу тривалий час перебувати поруч з гетьманом Мазепою, вчитися в нього командуванню, прийняттю рішень і загалом поступово зближуватися з ним.¹

Вже у 1693 р. І. Мазепа направив І. Скоропадського з важливим листом до царя. Досить цікавим видається той факт, що Івана Ілліча обидва гетьмани

¹ Заруба В. М. Походи російських та українських війська на Крим у 1687 й 1689 рр. // Український історичний журнал. 1992. №9. – С. 72-73. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1992/9/8.pdf> (дата звернення: 05.01.2024).

(як Самойлович, так і Мазепа) використовували у закордонних справах саме в проросійському векторі. З цього стає зрозуміло, що свою роботу він виконував завжди вчасно та якісно, адже незадовго після повернення І. Скоропадського з посади полкового писаря «підвищили» до генерального бунчужного. Таким чином, його вже прирівняли до еліти тогочасного українського соціуму. Він здобув одну з найбільш впливових на той час державних посад в Гетьманщині. Взагалі бунчужний мав у своєму віданні гетьманську регалію – бунчук. Проте, фактично він мав змогу приймати рішення щодо військових справ, виконував уже знайомі йому адміністративні й судові доручення, став організовувати зустрічі та активно спілкуватися з послами тощо.¹

Невдовзі після масових неврожаїв в Україні 1699 року спалахнула епідемія чуми. Саме вона, можливо, забрала на той світ дружину Скоропадського – Пелагею. Проте, досить скоро Іван Скоропадський взяв шлюб з вдовою колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба – Анастасією Марківною, яка була дочкою засновника знатного роду Марковичів – Марка Аврамовича. Відомо, що нова дружина генерального бунчужного Скоропадського мала доволі своєрідний характер, а ще й була на цілих 25 років молодша за чоловіка. При цьому, Анастасія мала на нього неабиякий вплив, що не могло не позначитися на його особистості й вчинках у подальшому. Варто зазначити, що молода дружина Скоропадського, не зважаючи на свій вік, дуже непогано зналася на державних справах, тому вона нерідко могла помітним чином впливати на чоловіка не тільки в особистому житті та справах, а й в «діяннях» політичного характеру. З архівних документів, що належали особисто Анастасії, можна дізнатися, що навіть після смерті Івана Скоропадського вона тривалий час боролася за їхню сімейну спадщину, «відвойовуючи» деякі родинні садиби та маєтки. Підтверджувала їхню належність родині Анастасія Скоропадська завдяки жалуваним грамотам та іншим важливим документам. Завдяки цьому вона змогла домогтися від

¹ Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 36.

тодішнього гетьмана Данила Апостола видати універсал, в якому вдові поверталися чотири садиби.¹

Вплив Івана Скоропадського поступово зростав, його активна дипломатична діяльність (в першу чергу – у сенсі комунікації з Москвою) також підвищувала його значимість та роль при гетьманові Мазепі. Останній в 1701 році призначив його на посаду генерального осавула². Генеральний осавул вважався п'ятою за рангом особою в старшинській адміністрації. До його нових обов'язків можна зарахувати: контроль над станом війська та бойового спорядження, правильністю комплектування козацьких компутів, проведення свого роду службових розслідувань, перевірка права власників на їхні маєтки тощо. Тобто, це вже була дійсно одна з найважливіших і, водночас, найбільш впливових посад в Козацькій державі.³

В листопаді 1705 р. Іван Скоропадський прибув у м. Гродно, де на той час Петро I і граф Головін зустрічалися з союзником у Північній війні 1700-1721 рр. - польським королем Августом II. В цьому контексті варто додати, що Скоропадський в якості довіреної особи гетьмана на переговорах і зустрічах такого рівня добре умів балансувати між інтересами українського козацтва і тими вимогами, що їх висував Петро I до козаків як однієї з найбільш важливих та боєздатних одиниць загальноросійської армії. При цьому, саме в той період дедалі більше почали проявлятися тенденції, які підтверджували наміри уряду Петра I здійснити масштабні реформи державного та адміністративного устрою України, які б допомогли царю «витягати» максимальну кількість ресурсів з українських козаків для ведення Північної війни. Та й взагалі, тенденція для України та її політичної автономії вже тоді виглядала достатньо туманною, особливо на фоні посилення імперських амбіцій Петра та його курсу на згортання будь-яких серйозних проявів автономії в державі. Такі негативні

¹ Папакін Г. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. С.39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2004_11_3 (дата звернення: 08.01.2024).

² Гуржій О. І. Мазепа та І. Скоропадський: до історії взаємовідносин. Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії... / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. К., 2009. С. 69.

³ Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 38.

зміни породжували кризові явища на території Лівобережної України, провокуючи все більше наростання соціальної напруженості серед населення, масове зубожіння через постійні військові походи та нестачу ресурсів, спонукали селян і збіднілих козаків тікати з Лівобережжя в пошуках кращого життя. Іван Скоропадський, як і гетьман Мазепа, добре розумів все це і бачив такі негативні тенденції, при чому найбільше його турбувала загальна перспектива та доля української державності в майбутньому, враховуючи важкі умови Північної війни¹.

У 1706 р. І. Скоропадський став очільником одного з найбільш впливових полків Гетьманщини – Стародубського. Ставши полковником, тобто, першою людиною в локальному регіоні, він мав необмежену владу і величезні привілеї, які дозволили йому примножити вплив і статки. В його руках тепер опинилися всі найважливіші справи Стародубського полку в усіх його ключових сферах. При цьому варто зазначити, що своїм призначенням Скоропадський завжди завдячував гетьману Мазепі, з яким він продовжив свою тісну співпрацю та постійну комунікацію.

В лютому 1708 р. І. Мазепа відрядив до Петра I, серед інших, також І. Скоропадського, щоб розібратися із звинуваченнями гетьмана у зраді. Останній не хотів, щоб після його смерті в пам'яті народу він назавжди залишився зрадником. Це ще раз доводить той факт, що станом на початок XVIII ст. І. Скоропадський виступав важливою фігурою у суспільно-політичному житті країни, а також мав значний вплив, користувався авторитетом та повагою в гетьмана Мазепа.

В травні 1708 р. у Скоропадського з'явився політичний суперник – полковник Черниш, який неодноразово бував у Москві, в Посольському приказі, де активно домагався власного призначення на посаду стародубського полковника. Гетьман І. Мазепа прямо писав на Московію з тим, щоб там не довіряли цьому відвертому авантюристу, який ще й намагався дискредитувати

¹ Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст. : тенденції, характер, етапи. // Український історичний журнал. – 1997. - №1. – С. 30. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_1_22 (дата звернення: 08.01.2024).

Мазепу в очах царя. Власне, ці події підтверджують думку про те, що станом на 1708 рік гетьман все ще активно підтримував свого соратника І. Скоропадського, довіряв йому найважливіші державні справи, підтримував з ним тісний контакт.¹

Отже, описані вище обставини суттєво впливали на формування суспільно-політичних поглядів І. Скоропадського до його гетьманства. Вони багато в чому сформували в нього ідею збереження української автономії та самоврядування, бажання зберегти козацькі права і вольності. Разом з тим, майбутній гетьман ніколи активно не виступав на підтримку українських національних інтересів, добре розуміючи негативний (а багато в чому і трагічний) досвід своїх попередників. При цьому, Скоропадський завжди був вкрай обачним і далекоглядним політиком, що дозволило йому протягом тривалого періоду триматися серед провідних діячів своєї епохи, добре балансувати в існуючих на той час умовах і, фактично, досягти вершини можливого політичного розвитку.

1.2. Обставини утвердження І. Скоропадського на посаді гетьмана. Головні виклики на початку його правління

Звістка про те, що І. Мазепа в жовтні 1708 р. перейшов на сторону короля Швеції Карла XII, стала великою несподіванкою для полковника І. Скоропадського. Для загального розуміння варто додати, що буквально за півтора тижні до цього, українське військове командування, а також представники царського уряду, обмірковували питання захисту Стародубщини від ворога. А вже 27 жовтня з'явився відомий «Маніфест» царя, де повідомив усім про вчинок гетьмана Мазепи і наказував генеральній старшині, полковникам та іншим без зволікань прибути до його обозу, який розташовувався на Десні.

¹ Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 46.

Петро I передбачливо наголосив, що в цьому криється очевидна користь для українців, невдовзі видавши іменний указ, де детально говорилося про те, що старий гетьман зрадив його та перейшов на бік супротивника – шведського короля. Серед причин цього вчинку наводилося те, що І. Мазепа нібито хотів повернутися до союзу з поляками і насаджувати на українських землях їхню віру. Тоді Петро I закликав народ не підтримувати зрадника, а натомість розпочати боротьбу проти нього і приїхати якомога швидше до Глухова. Саме там російський цар планував влаштувати вибори нового гетьмана замість Мазепи.

Невдовзі сам Іван Мазепа звернувся з листом до Скоропадського, де закликав останнього долучитися до війська шведського короля Карла XII. Поки І. Мазепа чекав у Батурині на І. Скоропадського та інших представників козацької старшини, сподіваючись на їхню підтримку та розуміння всієї складності становища, вони вирішили діяти зовсім інакше. Можна дійти висновку, що досвідчений керівник і політик, яким себе зарекомендував І. Мазепа за багато років при владі, саме цього разу припустився великої помилки, адже тоді ще стародубський полковник не просто відмовився допомагати йому, а, навпаки, вже за кілька днів з моменту отримання гетьманського листа вирушив до Глухова. Таким чином, Мазепа втратив деяких найближчих своїх соратників, в числі яких був і Скоропадський.

Вже 10 листопада (30 жовтня) Петро I з грамотою звернувся до кошового отамана Костянтина Гордієнка та його побратимів. В цій грамоті російський правитель закликав Гордієнка якомога скоріше прислати до Глухова представників січової старшини та інших впливових людей, адже запорожці також повинні були долучитися до обрання нового гетьмана. Відомо, що у своєму зверненні Петро I в різко негативному ключі згадував гетьмана Мазепу, якого постійно називав зрадником. Проте, цілком вірогідно, що запорожці так і не отримали цього листа від царя, адже в подальшому вони скаржилися на той факт, що їх не запросили на вибори нового гетьмана, не враховуючи тим самим їхнє волевиявлення. Напередодні виборів гетьмана російський правитель, в

звичній для нього манері, пообіцяв про те, що всі без виключення козацькі права і вольності будуть підтвержені та діятимуть так само, як це було раніше.

Паралельно із цими подіями відбулося загострення безпосередньо в столиці Гетьманщини, адже після того, як Петро I видав маніфест від 8 листопада (28 жовтня) про «зраду Мазепи», князь О. Меншиков отримав від нього наказ взяти Батурин. Після нетривалого штурму фортеці московським військам на чолі з О. Меншиковим вдалося захопити Батурин. Сталося це 13 (2) листопада 1708 року. В результаті штурму Батурина місто було вщент зруйновано і спалено все навколо, а полонених оборонців фортеці було страчено. Значну кількість місцевих жителів також було вбито і замордовано, а нерідко люди просто задихалися у власних домівках від диму, який був спричинений численними пожежами в місті. Така страшна трагедія та невинувато жорстокі дії московитів у Батурині спричинили вкрай пригнічені настрої серед українського народу, адже це було не просто знищення чергового міста, а звірська розправа над гетьманською столицею.¹

Цар Петро I також мав намір прибути до Глухова. Д. Бантиш-Каменський доводив, базуючись на матеріалах архіву Колегії іноземних справ (1620-1757), що він прибув до Глухова орієнтовно 16 (5) листопада. Особисто Петро I призначив дату обрання (елекції) нового гетьмана. Наступного дня відбулася літургія, а одразу після її закінчення, за участі значної кількості людей, відбулися вибори. З церкви вийшли Г.Ф. Долгоруков, старшини тощо. Вони опинилися посеред люду рядових козаків і посполитих, що знаходилися навколо. В озвученій князем промові він пояснював, чому було необхідно якнайшвидше обрати нового володаря булави².

Відомо, що І. Скоропадський, незважаючи на доволі потужну народну підтримку, спочатку відмовлявся від довіреної йому посади. Серед аргументів наводив те, що сам він доволі літній чоловік і йому буде важко виконувати такого роду обов'язки. Він також додав, що може запропонувати іншу

¹ Галушка А. А. Облога і штурм Батурина 1708 // Енциклопедія історії України. – К., 2021. URL: http://www.history.org.ua/?termin=baturyna_obloga_i_shturm_1708 (дата звернення: 09.01.2024).

² Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 58.

кандидатуру – Павла Полуботка. Переважна більшість присутніх все одно прагнула, щоб булаву отримав саме Іван Ілліч, а не Полуботок. Варто зазначити, що в цих словах Скоропадського можна побачити свого роду традицію, якій слідували й інші гетьмани під час їхнього обрання. З іншого боку, сам І. Скоропадський пропонував не випадкову фігуру, а справді гідну кандидатуру на важливу посаду. Трохи згодом Г. Долгоруков урочисто передав Івану Іллічу царську грамоту й символи влади (клейноди): прапор, булаву, печатку й бунчук¹.

Гетьман склав присягу «на вірність його царській величності». Текст її був заздалегідь підготовлений чиновниками з Посольської канцелярії. Він підписав її вже в новому статусі: «Гетман войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, рукою власною»², потім поцілував святий хрест. Наступного дня в церкві російському царю присягнули на вірність: полковники переяславський та чернігівський, наказні лубенський і ніжинський з другорядними старшинами й козаками тощо. Всім іншим полковникам були відправлені укази, в яких було повідомлено, що новим гетьманом було обрано І. Скоропадського.

Після обрання нового гетьмана розпочався процес його визнання, який був досить неоднозначним. Мова йде як про простий люд, так і про впливових державних діячів, представників низового козацтва, старшини тощо. Частина справді щиро його підтримала, інші ж або відмовлялися сприймати, або ставилися апатично. Представники українського духовенства, наприклад, здебільшого схвально відгукувалися про новообраного гетьмана і висловлювалися про нього позитивно, з довірою. Певну підтримку Іван Скоропадський мав також серед представників козацької старшини, полковників тощо.

Російські управителі та високопоставлені державні діячі, стольники, вельможі та інші в більшості своїй сприйняли призначення Скоропадського

¹ Діптан І. «Український рубікон» 1708 року: візія М. С. Грушевського. 2014. - С. 138.

² Цит. за: Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 60.

негативно, з певною насторогою та недовірою до нього. Зважаючи на те, що саме І. Скоропадський був одним з найближчих соратників гетьмана І. Мазепи протягом багатьох років, таке дещо упереджене ставлення збоку вищих російських чиновників не викликає жодного здивування.

Отже, І. Скоропадського обрали гетьманом уже в доволі літньому віці. На момент призначення він уже мав більш як 60 років. Очевидно, що людина з таким досвідом і багажем різнорідних знань уже мала гарно сформовані життєві орієнтири, соціокультурне бачення, особистісне самоусвідомлення та суспільно-політичні погляди. Варто зазначити, що вже на цьому етапі можна побачити певну неоднозначність постаті І. Скоропадського та його поглядів, що перепліталися з проблемами та складнощами політичного контексту, новими викликами перед Гетьманщиною як окремою одиницею з її козацькою автономією, тиск на яку збоку російського царя дедалі посилювався. У будь-якому разі, І. Скоропадський на сьомому десятку років дещо несподівано для себе опинився на вершині свого кар'єрного зростання, перебуваючи при цьому у вкрай непростому та бурхливому політичному середовищі, в якому він мав знаходити всі можливі рішення, що могли захистити український народ та зберегти всі ті його надбання, за які він боровся впродовж кількох останніх десятиліть. Всі адміністративно-політичні зміни, які чекали на Українську Козацьку Державу в майбутньому за його гетьманування, пов'язані напряму з цим чинником.

РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

2.1. Внутрішня та зовнішня торгівля

Іван Скоропадський займав посаду гетьмана Лівобережної України з 1708 по 1722 роки, тобто протягом періоду, для якого були характерні бурхливі адміністративно-політичні та соціально-економічні зміни всередині держави. Роки правління Скоропадського припали саме на той час, коли відносини між українськими козаками та Московським царством стали дедалі більше загострюватися, адже протягом цього періоду новостворена Російська імперія активізувала свій тиск на внутрішньополітичні справи Лівобережної України, маючи на меті максимально обмежити козацьку автономію та нав'язати власні інтереси в усіх сферах життєдіяльності, в тому числі – в торгівлі.

Однією з ключових сфер розвитку Української козацької держави під час гетьманування Івана Скоропадського, як і в попередні періоди, була торгівля: як внутрішня, так і зовнішня. Внутрішня торгівля, перш за все, виконувала функцію забезпечення економічної стабільності та підтримки достойного рівня життя населення в регіонах, а зовнішня торгівля, в свою чергу, забезпечувала можливості для сталого експорту та імпорту найбільш затребуваних товарів, розширення економічних зв'язків та встановлення торгово-економічних відносин з іншими державами.

Питання торгівлі та фінансів знаходилися під пильним контролем гетьманської адміністрації. Так, універсалом І. Скоропадського 1710 р. на підтвердження царського указу закріплювався офіційний статус Сави Рагузинського, який був уповноважений особисто керувати збиранням митних податків за вивіз товарів за кордон. 17 травня 1719 р. І. Скоропадський своїм універсалом установив відрахування ста талярів на рік з «покуховного» податку на громадські потреби містечка Баришівка Переяславського полку. Про суттєву

увагу гетьмана до потреб внутрішньої торгівлі та впровадження заходів з метою захисту вітчизняного виробництва свідчить і універсал від 9 жовтня 1714 р., яким було заборонено російським та українським купцям вроздріб скуповувати коноплю та деякі інші товари на територіях Погарської сотні та Стародубського полку. У 1714 р. гетьманом І. Скоропадським було видано універсал на захист вїта, урядовців і міщан містечка Баклан Стародубського полку від зловживань російських чиновників. Цим же актом передбачалося скорочення значного розміру повинностей, через які жителі цього містечка доходили до розорення.¹

При розгляді внутрішньої торгівлі за часів гетьманування Івана Скоропадського, насамперед, варто виділити основні міста-торгові центри того часу. Одним із основних міст – центрів внутрішньої торгівлі був Глухів, який у XVIII столітті перетворився не тільки на адміністративний, а й на культурний центр України, що міг за деякими позиціями конкурувати з самим Києвом (наприклад, за обсягами внутрішньої торгівлі). Причому, на відміну від величезного культурного спадку та багатоманітності Києва, Глухів того часу представляє світську й аристократичну Україну. Варто зазначити, що такий стрімкий розвиток міста безпосередньо пов'язаний з обранням на посаду гетьмана Івана Скоропадського, резиденція якого відтоді розташувалася саме там. Найбільш значним слід вважати культурний внесок Генеральної військової канцелярії, з урядовців якої вийшло чимало державних і культурних діячів. Фактично, це був центр підготовки нової української еліти, яка стояла на світських позиціях, опановувала державницьке мислення та світогляд, механізми державного управління.²

Важливу роль у економічному житті Глухова відігравали і євреї. Формування єврейської громади у м. Глухові мало глибокі історичні корені,

¹ Шемчушенко Ю., Нюхіна П. Глухівські універсали. Сіверщина в історії України. 2011. № 4. С. 178–180. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75609/43-Shemshuchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 25.01.2024).

² Лабуз О. Глухів – культурний і науковий центр України XVII-XVIII століть. Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції У двох частинах Частина 2 (Суми, 18 квітня 2016 року). Суми, 2016. С. 21–33. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/47650/1/Labuz_Local.pdf (дата звернення: 27.01.2024).

пов'язані із заселенням території юдейським населенням з різних регіонів. Їх роль в економічному й культурному розвитку міста визначалася їхнім торговельним впливом та економічними успіхами, що викликали конфлікти з іншими місцевими торговцями.¹

Варто підкреслити, що вигідне розташування Глухова сприяло розвитку ремесел, торгівлі та зростанню економічного рівня місцевого населення. Проте, російська влада всіляко намагалась придушувати українську вільну торгівлю, про що свідчить той факт, що торговці мали давати гетьманській адміністрації в Глухові опис товарів, надалі їхній огляд відбувався вже у російському Брянську, а українські закордонні паспорти-посвідчення взагалі було скасовано, перепустку купці мали отримувати у київського губернатора². На польсько-українському кордоні вводилися суворі мита на імпорт, щоб запобігти конкуренції щойно заснованим російським мануфактурам. У ввозі продуктів на Лівобережжя російські купці користувалися пільгами, тоді як українці за готові товари, які вони возили на Північ, сплачували мито від 10 до 40 %. Користуючись таким становищем, російські купці стали активно проникати в українську торгівлю. Заборона на вивіз за кордон збіжжя і ввіз деяких товарів – дорогих тканин, панчіх, цукру, фарби, полотна, білизни, тютюну, карт, сукна була зумовлена рішенням знищити конкуренцію російським мануфактурам, які виготовляли неякісну, у порівнянні із Європою, продукцію: панчохи, каразеї, голки, тканини тощо. Запроваджені обмеження дуже негативно вплинули на ціноутворення українських товарів, знизивши їхню конкурентоспроможність на ринку. В свою чергу, російський уряд і торгові російські компанії, використовуючи такі переваги, скуповували ці товари за дешевими цінами, а потім продавали за кордон та отримували великі прибутки. Таким чином, була насильно ліквідована конкуренція росіянам з боку українських купців, а ті ж

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт-Петербург : Типография Ф. Персона, 1865. С. 603-605.

² Лановик Б., Матісякевич З. Економічна історія України і світу. Київ, 1999. С.440.

самі товари, які зазвичай реалізовували українці, відтепер продавалися самими росіянами в російських містах¹.

Не менш перспективним з економічної точки зору було і тогочасне місто Полтава, де яскраво вираженим було ремісництво, що в свою чергу сприяло розвитку внутрішньої торгівлі. Полтава була одним із головних торговельних центрів Лівобережжя. Місто стало відомим своїми ярмарками, на які з'їжджалися торговці з різних куточків козацької держави, а також із-за кордону.

У першій чверті XVIII століття в Полтавському полку були такі міста та містечка: Полтава, Великі Будища, Кишенька (сучасні – Кишеньки), Кобеляк (Кобеляки), Маячка, Нехвороща, Новий Санджаров (Нові Санжари), Оріль, Переволочна, Решетилівка, Соколка (Сокілка), Старий Санджаров (Старі Санжари), Царичанка Білики, Кереберда (Келеберда), Китай-город². Цехові об'єднання за компютами 1718 та 1721 років фіксуються в 11 із них, ревізія 1726 року подає дані ще й про містечко Диканьку.

Важливим центром внутрішньої тогочасної торгівлі був і Ніжин. Це місто та загалом Ніжинщина на початку XVIII століття яскраво відображають динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження та повної ліквідації всіх органів місцевого самоврядування, цілеспрямоване руйнування економічної системи України та перетворення її автономії у звичайну російську провінцію. Ніжин мав давню історію як помітний торговельний центр, адже він розташований на важливих торгових шляхах і був відомий своїми ярмарками, на які регулярно приїжджали купці з Московії, Польщі, а також із Західної Європи.

Наступ царизму на автономію України чітко почав виявлятися в другому десятилітті XVIII століття, що було наслідком реформаційної політики Петра I по зміцненню могутності Російської держави. Влада обмежувалася спочатку царськими резидентами, а потім Малоросійською колегією і комендантами,

¹ Лановик Б., Матісякевич З. Економічна історія України і світу. Київ, 1999. С.441.

² Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.) / Упоряд.: В. Н. Жук, З. М. Суховська. Полтава: «ЕНТ», 2002. С.12.

призначуваними до українських міст. Значно посилюється втручання царизму і в усі галузі соціально-економічного, політико-адміністративного та культурно-духовного управління Україною. Уніфікація і централізм витісняють демократичні засади української самобутності, зводять нанівець національні особливості нашого краю. Повторна феодалізація, яка суперечила загальноєвропейським тенденціям, послужила головним чинником цивілізаційного відставання України в даний період.

Ніжин в цей час мав свій особливий суспільно-політичний і духовний уклад життя, який характеризувався переліком важливих факторів: соціально-економічною інфраструктурою; багатонаціональним і різноманітним за майновим, професійним і правовим становищем населенням; становищем міста-фортеці Лівобережної України з наявним там російським гарнізоном; одночасним існуванням трьох органів місцевої влади – козацького полку, міського магістрату, магістрату грецького братства¹.

Загалом, у перші десятиліття XVIII століття Гетьманщина мала економічний статус віддаленої периферії ранньомодерної європейської економіки, виступаючи транзитним регіоном між Східною Європою (Московія, Кримське ханство), Османською імперією та країнами Центральної Європи. До реформ Петра I економіка Московії була ізольованою системою, що функціонувала за своїми власними економічними принципами. Економічні реформи Ордина-Нащокіна та конкуренція між приватними виробниками і державними мануфактурами, яка виникла в перші десятиліття XVIII століття, вказують на те, що ці принципи були природними та сприяли успіху економіки Московії. Петро I, відкривши «вікно в Європу», змінив статус своєї імперії, перетворивши її на периферію капіталістичного світу. У цьому контексті Гетьманщина стала свого роду периферією для периферійної економіки. Основний вплив на традиційну економіку здійснювався шляхом чіткого

¹ Ростовська О. Суспільно-політичне становище Ніжина у XVIII столітті: інкорпорація чи централізація?. Література та культура Полісся. Вип. 28: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 43. URL: http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/392/1/p_28.pdf#page=42 (дата звернення: 29.01.2024).

впорядкування та регулювання зовнішньої торгівлі. Варто зазначити, що кінець XVII та початок XVIII століття були періодом економічного зростання та збільшення обсягів зовнішньоторговельної діяльності¹

З Гетьманщини експортували ті види товарів, які було економічно вигідно транспортувати тогочасними торговельними шляхами. Через Річ Посполиту вивозили волів, шкіру, віск, лій, сало, олію, щетину, ревінь, вовну, горілку, тютюн, льон, коноплі, селітру та поташ. За даними переговорів між зовнішньополітичним відомством імперії Габсбургів та Колегією іноземних справ, з України експортували багато товарів аналогічних до тих, що прямували до Вроцлава². З Австрійської імперії того часу також імпортувалися товари ранньомодерної оброблювальної промисловості, які активно стимулювали процес модернізації суспільства.

Торгівля волами набула великого значення в першій половині XVIII століття, оскільки такого роду товар мав здатність до самостійного пересування. Наприклад, у 1711 році полковник Миргородський Данило Апостол разом зі своїми компаньйонами заробили 16 000 карбованців на торгівлі волами. Окрім худоби, у число п'яти найбільш експортованих товарів з ранньомодерної України входили також тютюн і горілка. Ці товари були важливими складовими економічної діяльності тогочасної Гетьманщини і мали значний попит на зовнішніх ринках³.

Хоча збіжжя в Гетьманщині коштувало приблизно втричі дешевше, ніж у Речі Посполитій, його експорт на великі відстані був не настільки вигідним. Гетьманщина намагалася розвивати експорт зерна, але цей процес був обмежений через відсутність виходу до чорноморських портів, що ускладнювало логістику. У 1715 році з України в значних обсягах експортували

¹ Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). / Сіверянський літопис. – 2009. - №4. С. 15-23. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18294/02-Kononenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 29.01.2024).

² Там само. – С.17.

³ Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). / Сіверянський літопис. – 2009. - №4. С. 15-23. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18294/02-Kononenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.02.2024).

товари до Туреччини та Польщі, серед яких: 735 тисяч білок, 802 бунти лисиць, 3905 пар лисячих шапок, 610 кінців полотна, 50 овечих шуб, 20 ведмежих шкір, 2500 аршинів фарбованої тканини, 220 томів китайки, 200 фунтів шовку, 10 пудів чаю, 1412 волів та інше. Це свідчить про різноманітність товарів, що експортувалися, і про важливість зовнішньої торгівлі для економіки Гетьманщини. З Гетьманщини в Москву вивозили різноманітні товари, що також говорить нам про активні торговельні зв'язки, що були встановлені між цими регіонами. Відомо, що з України до Москви експортували 80 пудів воску та 14 пудів топленого яловичого сала, а також інші товари. Це підкреслює, що Гетьманщина була одним з ключових постачальників важливих ресурсів і продуктів, при цьому московський ринок мав попит на продукцію з українських територій. Такий обмін товарами демонструє певну економічну залежність України, якої намагалася досягнути Москва, встановлюючи все більший взаємозв'язок між цими регіонами в рамках торговельних маршрутів того часу.¹

Варто зазначити, що на початку XVIII століття Гетьманщина імпортувала з Росії, Польщі й Туреччини велику кількість як готових виробів, так і сировини, а також була основною транзитною артерією для перевезення товарів, що йшли із заходу на схід і з півдня на північ. Експорт із Гетьманщини на той час був також дуже значним і вимірювався мільйонами карбованців, а особливо «потужними» були розміри українського експорту до Речі Посполитої.

Петро I вважав, що для розвитку торгівлі та господарства необхідно орієнтуватися на західні моделі, що призвело до регламентації торгових процесів, зокрема й українських. Проте, таке штучне втручання негативно вплинуло на експорт з Гетьманщини, що спричинило низку невтішних наслідків. Реалізація меркантилістських принципів викликала необхідність видання указів, що забороняли вивіз певних товарів звичними шляхами і скеровували експорт через морські порти, водночас забороняючи імпорт деяких

¹ Там само. – С.17.

товарів. Це також призвело до обмежень або повного виключення з приватної торгівлі окремих видів продукції.¹

В якості висновку можна зазначити, що внутрішня торгівля в Українській козацькій державі за гетьманування Івана Скоропадського відіграла важливу роль у підтриманні економічної стабільності та забезпеченні потреб населення. Основними центрами торгівлі були міста Глухів, Полтава, Ніжин та інші міста, які мали вигідне розташування на торгових шляхах та забезпечували широкий асортимент товарів для внутрішнього обігу. Ці міста також виступали як центри ремесел і сільськогосподарської продукції, що сприяло їхньому зростанню та зміцненню економічної бази козацької держави.

В зовнішній торгівлі Гетьманщини спостерігалася яскрава тенденція до ще більш суворих обмежень з боку царської влади, але навіть попри таку ситуацію, вона сприяла розширенню економічних зв'язків із сусідніми державами та регіонами. Серед переліку товарів, які експортувалися з України в найбільшій кількості, можна зазначити зернові, хутро, ремісничі вироби, які користувалися значним попитом в сусідніх країнах. Незважаючи на виклики, пов'язані з обмеженнями з боку Московії та нестабільними політичними умовами, торгівля забезпечувала необхідну фінансову підтримку козацькій державі та сприяла більш-менш стабільній економічній ситуації в регіонах. Така економічна активність сприяла певному збереженню та підтримці суспільно-політичної рівноваги на українських землях, особливо зважаючи на ті умови, які диктувала імперська влада.

¹ Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). / Сіверянський літопис. – 2009. - №4. С. 18. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18294/02-Kononenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.02.2024).

2.2. Влада Гетьманщини і поземельні відносини

Влада Гетьманщини, що керувала Лівобережною Україною в період після Хмельниччини і до інкорпорації до складу Російської імперії, відіграла ключову роль у регулюванні поземельних відносин. Під час гетьманування Івана Скоропадського система земельної власності в Україні розвивалась в умовах зростаючого політичного впливу Москви, зміцнення соціально-політичної ієрархії та посилення ролі козацької старшини.

Поземельні відносини в цей період були визначальними для структури козацької держави. Земельна власність стала ключовим джерелом багатства та влади. Володіння землею асоціювалося з соціальним статусом, що впливало на розподіл ресурсів, влади і впливу в Гетьманщині. Козацька старшина, що отримала великі земельні маєтки, грала важливу роль у формуванні та керівництві державою, розвиваючи свою економічну та політичну силу.

Як стверджує О. Гуржій, період гетьманства І. Скоропадського став своєрідним етапом у перерозподілі земельної власності. Його аграрна політика помітно сприяла процесу нагромадження земельних багатств у формі спадкової власності за рахунок скорочення маєтків, що надавалися в тимчасове держання. Набагато частіше, ніж його попередники, він, нерідко супроти власного бажання, жалував сановників з Росії та іноземців. Фактично за нього було «розпорошено» основний земельний фонд Гетьманщини, а рангове володіння, в тому числі й «гетьманського достоїнства», почало активно зникати. Шляхом роздачі козацької землі І. Скоропадський одним з перших володарів булави обумовив перетворення представників порівняно вільного військового стану на залежних посполитих (у майбутньому кріпосних). Незважаючи на те, що він у своїх універсалах продовжував покликатися на звичаї в царині поземельних відносин, застосовував Литовський Статут, норми Магдебургії, «давнє природне право», все очевидніше в законодавчих актах автономії виявлявся вплив російських законів. Частіше, ніж до цього, юридичні акти почали підміняти прямі вказівки чи побажання сюзерена та сановників з Росії, чим

порушувалися, а то й руйнувалися традиції поземельних стосунків на території Лівобережжя, що оформилися ще за часів Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст.¹

Аграрні відносини в Українській Козацькій державі початку XVIII століття оцінюються в історико-економічній літературі неоднозначно. Одна група вчених вважає, що зміни, які відбувалися в цей період, залишалися в рамках феодального господарства. Держава мала феодальний характер, а селяни, хоч і здобули особисту свободу, залишалися користувачами землі та були під владою позаекономічного примусу у формі грошової та натуральної ренти. З цієї точки зору, аграрні відносини, попри певну динаміку, ще мали значний потенціал в рамках феодальної системи.

Інша група дослідників оцінює зміни в аграрних відносинах як аграрний переворот. Вони стверджують, що цей період характеризується знищенням феодальної власності, за винятком монастирської та мінімальної частки шляхетської, які практично не використовувалися. Відробіткова рента в приватних маєтках трансформувалася в грошову і натуральну, а козаки та селяни стали власниками індивідуально-трудова господарств. Така трансформація сприяла розвитку товарно-грошових відносин, купівлі-продажу землі, що могло створити умови для ринкової економіки. Проте, ці перспективи розвитку були обмежені феодально-кріпосницькою політикою Російської імперії.

Існують також негативні наслідки цього процесу. В історичній літературі відзначають значні демографічні втрати, що становили близько 65-70% населення України, а також руйнування багатьох міст і сіл. Це значно вплинуло на економічний розвиток Української держави і призвело до уповільнення її економічного зростання та інших негативних наслідків.²

¹ Гуржій О. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 1999. 23 с. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/1999/99goiukd.zip (дата звернення: 05.02.2024).

² Мельник О.О. Еволюція земельних відносин доби козаччини у XVII-XVIII ст. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). Мелітополь, 2017. № 2(33).

Незважаючи на те, що в питаннях зовнішньополітичної орієнтації української гетьманської держави, так і в питаннях внутрішньополітичного укладу українська правляча верхівка була досить неоднорідною, проте, в питаннях майнових, зокрема щодо земельної власності їх інтереси співпадали.

Вже в першій чверті XVIII століття помітне формування в Гетьманщині значного прошарку великих земельних власників, які склалися з генеральних старшин, полковників, полкової старшини і навіть сотників, які вже на той час зосередили в своїх руках значну частину земельного фонду. Цьому сприяла і політика тодішніх гетьманів, зокрема І. Мазепи та І. Скоропадського, які здійснювали політику щедрої роздачі українських маєтностей козацькій старшині у приватне землеволодіння (при цьому вони самі поступово ставали найбільшими землевласниками). Зокрема, ще гетьман І. Мазепа активно надавав старшинам чернігівського та інших полків права на нові маєтності в десятках своїх універсалів. У свою чергу, І. Скоропадський в період гетьманства також активно в своїх універсалах жалував представникам козацької старшини цілі хутори, поселення, а також прилеглі до них степи, гаї млини тощо.¹

В даний період, окрім приватної власності на землю були розповсюджені також інші форми старшинського землеволодіння, зокрема це стосується рангових маєтностей. Такі маєтності гетьмани надавали козацькій старшині за «ранг», тобто за їхню службу у війську, а також Генеральній військовій канцелярії тощо. Варто зазначити, що доволі поширеною була також і практика

C.314–320.

URL:

http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/5513/1/6.%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%9E.%D0%9E.%D0%84%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%83_XVII-

[XVIII%D1%81%D1%82.%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%A2%D0%B0%D0%B2%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82.PDF](http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/5513/1/6.%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%9E.%D0%9E.%D0%84%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%83_XVII-)

(дата звернення: 09.02.2024).

¹ Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 23.

надання маєтностей містам. Зокрема, І. Скоропадський своїм універсалом від 1718 року надав м. Козелець 8 сіл із 132 селянськими дворами¹.

Основною формою козацького землеволодіння в Україні був хутір, де козаки займалися не тільки землеробством та тваринництвом, але й різними промислами. На території Запоріжжя ці хутори називали зимівниками. Походження зимівників пов'язане з процесом колонізації степових просторів Причорномор'я, а не з військовими конфліктами між осілим землеробським населенням лісової зони та кочовим світом, як це стверджували деякі дослідники козацтва більш ранніх періодів². Землі, на яких козаки створювали свої хутори, частково здобувалися шляхом займанщини неосвоєних територій, а частково – купувалися. На таких ділянках зазвичай працювали самі власники та члени їхніх родин.

У Лівобережній Україні XVIII століття розвиток аграрних відносин відбувався під впливом декількох ключових процесів. По-перше, спостерігалось посилення адміністративного та контрольного-регулятивного впливу з боку Російської держави, яка прагнула контролювати економічне використання українських земель. Царський уряд, як верховний власник і розпорядник усіх земель, втручався в аграрні відносини в Україні, затверджуючи гетьманські універсали на земельні питання. Гетьман не мав права вільно розпоряджатися землями, що були виділені царськими грамотами, і повинен був узгоджувати свої рішення з імперськими нормативами.

По-друге, відновилося та зміцніла феодална власність на землі серед української козацької старшини і шляхти, яка здобула статус дворян Російської імперії. Старшинська і церковно-монастирська власність також розширювалася. В умовах обмеження автономії козацька старшина та шляхта, втрачаючи політичні права, зосередилися на економічному забезпеченні, збираючи земельні володіння і розвиваючи господарську діяльність. Таким чином,

¹ Кулішенко О. Політика українських гетьманів щодо формування земельного законодавства в українській гетьманській державі в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Порівняльно-аналітичне право. 2014. Вип. 3. С. 25. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/3_2014.pdf#page=23. (дата звернення: 10.02.2024).

² Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Т.8. К.: Наук. Думка, 1995. 856 с.

з'явилася єдина старшинсько-шляхетська привілейована соціальна верства, яка прагнула економічної незалежності. Земельна власність набула статусу приватно-спадкової та тимчасово-умовної, дозволяючи здійснювати угоди купівлі-продажу, обміну, дарування, а також заставу в торгівельних операціях. Тимчасово-умовні володіння надавалися з фонду вільних військових маєтностей на основі царських і гетьманських універсалів на «ранг» або «на підпертя дому»¹. Старшинський клас прагнув до перетворення рангових маєтків на спадкові володіння. Цей процес супроводжувався зростанням старшинського землеволодіння через кілька джерел. Перш за все, це була займанщина вільних земель, коли козацька старшина розширювала свої володіння за рахунок освоєння незайнятих земель. Далі йшло скуповування, часто примусове, або загарбання козацьких і селянських земель, іноді з застосуванням насильства. Внутрішня колонізація призводила до розширення сільськогосподарських угідь.

Крім того, зростала земельна власність не лише серед українських, але й серед російських та інших іноземних осіб, що ще більше ускладнювало ситуацію в аграрному секторі Гетьманщини. Ці процеси призводили до суттєвих змін в аграрних відносинах, впливаючи на соціальну структуру та створюючи передумови для посилення майнової нерівності.²

Перехідний характер державно-правового регулювання земельних відносин у Гетьманщині відповідав інтересам різних груп власників землі, включаючи козацьку старшину, міщан і сімейні дворогосподарства, які не належали до козацького стану. Однак частково збережений з часів польського панування спосіб збагачення козацької старшини через відчуження частини земель у селян, які не мали козацького статусу, призвів до негативного

¹ Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б. Хмельницького. Економіка України. 1995. №11. С. 73–80.

² Мельник О. Еволюція земельних відносин доби козаччини у XVII-XVIII ст. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2017. № 1-2. С. 314–319. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/znptdau_2017_1-2_42.pdf (дата звернення: 13.02.2024).

ставлення багатьох селян не лише до польської шляхти, але й до козацької старшини. Це невдоволення було причиною численних повстань.

«В Україні посилилася боротьба різних груп населення... Старшина, яку лякав царський абсолютизм, все більше схилялася до Польщі, тоді як міщани і селяни, навпаки, були вороже налаштовані проти союзу з Польщею, оскільки їх лякала перспектива повернення панщини, панського гніту та релігійних утисків».¹

На початку XVIII століття в Гетьманщині з'явилося поняття «полкової землі», що означало землі, які були пожалувані козакам за військову службу. Хоча існувала заборона на купівлю-продаж таких рангових земель, полкова старшина все ж займалася систематичними торговельними операціями з ними.

Наприклад, у доносі проти охтирського полковника Івана Перехреста було вказано, що він скупив за безцінь великі земельні ділянки поблизу Боромлі. У 1704 році, за розпорядженням влади, він був позбавлений свого звання та втратив всі свої численні маєтки як покарання за зловживання. Частина вилучених володінь згодом перейшла у власність родини Надаржинських². Родина Надаржинських заснувала відомий маєток на території сучасної Сумщини — садибу Тростянець, яка в подальшому неодноразово змінювала власників. Це ілюструє, як рангові землі могли переходити до нових власників через купівлю, спадок або інші методи, попри заборону на торгівлю ними.

Подібні зловживання були не поодинокими як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині. Наприклад, був донос проти полковника Петра Куликовського, який примушував козаків продавати своїй дружині землі за надзвичайно низьку ціну. Це свідчить про те, що навіть ті землі, які мали бути захищені від спекуляції, могли бути об'єктом махінацій, використовуючи тиск і зловживання

¹ Бурдін М. Правові засади регулювання земельних відносин в Українській козацькій державі (II пол. XVII – XVIII ст.). Право і безпека. 2017. № 4 (67). С. 24–29. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Pib_2017_4_5.pdf (дата звернення: 14.02.2024).

² Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Х.: Тип. Хар.ун-та, 1858. Отд. 5. 461 с.

владою¹. Полковник Федір Шидловський був позбавлений своїх звань та втратив маєтки за рішенням суду. Його конфісковані землі були передані новоприбулим волоським переселенцям на чолі з князем Кантеміром. Цей факт підтверджується жалуваною грамотою від 1718 року, згідно з якою маєтки Шидловського в Харківському та Ізюмському полках, а також у Курському повіті, передали волоському князю Кантеміру, за винятком земель, закріплених за племінниками Шидловського. Загалом 710 дворів, які належали полковнику, були розподілені між новоприбулими іноземцями.²

Селянство Гетьманщини XVIII століття складалося з двох основних соціальних груп: залежних від власників маєтків та особисто вільних. До першої групи належали піддані старшини, шляхти та монастирів. Ці селяни були обмежені у своїх правах і зобов'язані виконувати різноманітні повинності, найчастіше у формі панщинних робіт.

Друга група селян формально мала статус особисто вільних, але їхнє соціальне становище мало небагато відмінностей від першої групи. Різниця полягала в характері виконуваних повинностей та поборів. У першому випадку переважали панщинні відробітки, тобто примусові роботи на користь власника маєтку, тоді як у другому випадку ці обов'язки могли співіснувати з іншими формами оподаткування, такими як грошові або натуральні побори.³

Отже, поземельні відносини за гетьманування Івана Скоропадського відігравали важливу роль в процесі еволюції соціально-економічного устрою в Гетьманщині, за якого дедалі більше виділявся окремий прошарок (представники) козацької старшини та деяких церковно-монастирських чиновників. Саме вони в зазначений період почали стрімко збагачуватися за рахунок отримання від гетьмана пожалувань на значні земельні ділянки та маєтності у формі приватних і рангових землеволодінь. Вони вважали землю

¹ Гольцфарб Л. Г. Зміїв: Історико-краєзнавчий нарис. Х.: Прапор, 1969. 92 с.

² Бірнова О. Характер землеволодіння в Слобідській Україні в другій половині XVII - середині XVIII ст. Історичні студії суспільного прогресу. 2015. Вип. 3. С. 15–18. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/iscp_2015_3_4.pdf (дата звернення: 16.02.2024).

³ Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ: УДПУ ім. М. Драгоманова, 1997. 152 с.

основним джерелом багатства і впливу, тому часто вона також виступала знаряддям соціально-економічного примусу для козацької старшини, представники якої нерідко вдавалися до відвертого шантажу та погроз на адресу селян чи збіднілих козаків, маючи на меті отримати в своє володіння їхні земельні ділянки. Часто найбільш заможні представники старшини змушували селян продавати їм землю за безцінь. Розширювали свої володіння впливові полковники, сотники та інші представники козацької верхівки також за рахунок привласнення раніше незайманої землі. Гетьман, як і козацька старшина, мав дуже солідні земельні ресурси в своєму володінні, що дозволяло йому в певній мірі зміцнювати свою владу та вплив. Старшина, в свою чергу, активно розвивала власні земельні маєтки, що поступово приводило до появи козацької аристократії та зміни соціальної картини в Гетьманщині, яка полягала в дедалі більшій стратифікації суспільства. При чому звичайні селяни, наприклад, були явно незадоволені таким станом справ та посиленням їхньої економічної залежності від привілейованої частини козацької старшини.

Політичний контекст поземельних відносин у цей період був складним через постійно зростаючий вплив Московії на внутрішню політику Гетьманщини. Це призвело до того, що певна частина земельних ресурсів перейшла під контроль російських чиновників, дворян, впливових державних діячів, які також стали отримувати на території Лівобережної України свої маєтності. Вплив зовнішніх чинників та зміцнення позицій російських урядовців посилили тиск на традиційну структуру земельної власності в Гетьманщині, підривали її усталені основи.

2.3. Податкова політика І. Скоропадського

Очевидно, що податкова політика має дуже помітний вплив на економічне становище в будь-якій державі, тому що лєвова частка надходжень до державної казни припадає саме на податки і збори, які регулярно стягуються з різних категорій населення. Успішна та справедлива податкова політика може

забезпечити сталість державного фінансування в ключових галузях економіки, підтримуючи її стабільність та поступовий розвиток. Гетьман Іван Скоропадський протягом свого управління регулярно стикався з різного роду проблемами, пов'язаними з оподаткуванням. Особливо це стосувалося проблеми постійного й дедалі глибшого втручання російського царя у внутрішні справи Гетьманщини, до того ж, великим тягарем з економічної точки зору саме для населення Лівобережної України була Північна війна, яка «витягувала» з українських селян і ремісників, звичайного люду численні матеріальні ресурси, ускладнюючи і без того непросте становище українців. В перші десятиліття XVIII ст. Гетьманщина певною мірою все ще зберігала свою автономію у питаннях внутрішнього управління, що стосувалося також і податкової системи. Проте, з іншого боку, вплив з боку російської влади на козацьку автономію постійно посилювався, що не могло не позначитися і на фінансово-економічній системі Гетьманщини.

У процитованому Петром Симоновським універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 6 грудня 1708 року наголошується, що раніше українські міста жили «без всяких тягарів і податків, захищені». Цей стан змінився через «ненаситне Мазепине захоплення збором грошей», що призвело до «тяжких податків, яких раніше не було», і тягар яких впав на народ «без згоди та відома Його Царської Величності», щоб «приватно збагатити» самого Мазепу¹. У цьому гетьманському універсалі новообраний під російським контролем гетьман Іван Скоропадський обіцяє жителям Гетьманщини зменшення податкового тиску, зокрема через послаблення стації та інших податків, накладених Мазепою. Гетьман підтверджує своє зобов'язання полегшити тягар для населення та відновити більш справедливую систему оподаткування². Акт гетьмана Івана Скоропадського, виданий в контексті війни маніфестів Петра I та Івана Мазепи, мав прагматичну мету. Він був спрямований на те, щоб

¹ Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847. С. 124.

² Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847. С. 129.

заспокоїти населення Гетьманщини, підкресливши, що за нового гетьмана податковий тиск буде зменшений. Це було особливо важливо для людей, оскільки напряду стосувалося їхнього повсякденного життя та економічного становища. У той час як царські укази та універсали нового гетьмана в першу чергу намагалися переконати український народ і козацтво, що Мазепа був уособленням зла, ці звинувачення могли здаватись занадто складними або абстрактними.

Фіскальна складова, натомість, була дуже відчутною та зрозумілою для населення. Вона забезпечувала простіший спосіб побудувати негативний образ Мазепи, акцентуючи на його жадібності та готовності використовувати своє становище для особистого збагачення. Таким чином, царські документи та універсали гетьмана Скоропадського прагнули легітимізувати нову владу, поєднуючи дипломатичні ідеї з конкретними обіцянками зменшення тягарів для населення.¹

Кожен полк Гетьманщини мав свої власні особливості в оподаткуванні, оскільки полковники мали право запроваджувати додаткові збори на військові потреби. За часів Івана Скоропадського основні джерела доходу гетьмана включали індукцію (індукту), тобто збір з імпортованих товарів, тютюнову десятину з посполитих, а також бджолину десятину, яку збирали з посполитих і рядових козаків Переяславського полку та трьох сотень Ніжинського полку. Додаткові надходження включали грошову стацію: Лубенський полк вносив від 200 до 600 рублів на рік, а Полтавський полк – 300 рублів. Винокури та мельники з Лубенського полку сплачували показанщину (податок з кожного казана, який використовувався для викурювання горілки) та поколющину (податок, що стягувався з мельників). Показанщину також збирали в Чернігівському та Київському полках, а також ярмаркові збори в шести сотнях Чернігівського полку.

¹ Годунова Л. Проблеми встановлення контролю російського царату над фінансами гетьманщини у вітчизняній історіографії кінця XVII–XVIII ст. Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 48. С. 79–84. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/4e282a12-8b4f-446e-bec4-076d6c21fc0d/content> (дата звернення: 19.02.2024).

У Чернігівському полку ще за часів гетьмана Дем'яна Многогрішного у військову казну надходила показанщина, яка становила 8 грошей на рік із кожного казана. До прикладу, за гетьманства Івана Самойловича показанщина зросла: спочатку вона становила 1 рубль, а потім 40 копійок з казана. Вільні посполиті з міст Сосниця та Березна, як і при попередніх гетьманах, давали гетьманському двору щорічну стацію хлібом, худобою та іншими продуктами. Цей натуральний податок називався «податком на гетьманську кухню». Мельники-посполиті сплачували поколющину та показанщину в різних розмірах: у Білоуській сотні поколющина становила 60 копійок від «кола тягучого», у Седнівській і Городницькій сотнях – 40 копійок, а показанщина – 1,5 рубля. Рядові козаки, старшина і духовенство були звільнені від цих податків.¹

Український дослідник В. Руднів розподіляв митні збори на території Гетьманщини в першій чверті XVIII століття на три категорії: імпорتنі, транзитні та внутрішні. До імпорتنих він відносив збори під назвою «індукта» та «евекта», які стосувалися ввезення та вивезення товарів. Транзитні збори включали платежі за користування перевезеннями, мостами та греблями, які сплачували мандрівні торговці. Внутрішні мита стосувалися операцій на місцевих ринках та ярмарках, таких як вагове, кругове, скатне, покошеве, плата зі збіжжя, що виставлялося на продаж, плата з возів, наповнених товарами, та плата з торговців на ярмарках.²

Про розміри митних зборів, що стягувалися з різних товарів на початку XVIII століття, можемо отримати інформацію з документів, які козацька старшина надала російській владі в 1720-х роках. Наприклад, за один віз в'яленої риби потрібно було заплатити 20 копійок; за камінь воску – 10 копійок; за камінь селітри – 3-4 копійки; за діжку кримської солі – 10 копійок;

¹ Швердін М. Правове регулювання прямих податків в Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 30. С. 60–63. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/nvuzhpr_2015_30\(1\)_16.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/nvuzhpr_2015_30(1)_16.pdf) (дата звернення: 20.02.2024).

² Руднів В. Фінансовий стан України за Петра І. Записки українського наукового товариства в Києві: наук. зб. 1926. Т. 20. С. 139.

за діжку бахмутської солі – 5 копійок. Мито за куфу коров'ячого масла становило 40 копійок, а за камінь масла – 2 копійки; за віз скла брали 12 копійок; за куфу звичайної горілки – 20 копійок, а за оковиту – 40 копійок. Митний збір за камінь топленого лою становив 2 копійки, за камінь нетопленого – 1 копійку; за мажу пшона – 20 копійок, за мажу жита – 12 копійок. Мито за віз тютюну пароконний становило 60 копійок, за одноконний – 50 копійок; за одноконний віз пеньки потрібно було заплатити 20 копійок. За куфу оселедців мито становило 30 копійок, за діжку оселедців – 20 копійок, а за куфу дьогтю – 10 копійок. Мито за віз лісових горіхів було 10 копійок, і від «товарини рогатої, которых из Малой России скупают перекупне, по дві копійки; от вола, которых гонят до Шлионска и до Гданска – по десяти копійок; от товарини рогатої до Москви – по чотири копійки».¹

Також можемо проаналізувати деякі архівні дані, які дозволяють частково відновити прізвища відкупників та суми митного відкупу на Гетьманщині у першій половині XVIII століття. У період з 1709 по 1722 рік митний відкуп знаходився під контролем братів Рагузинських, які щорічно перераховували до казни майже 9 тисяч рублів. У 1722 році митний відкуп передали компанії Шереметцевих за 15180 рублів на рік. А вже з 1723 року митний відкуп був переданий Петру Тернавіоту.²

Митні збори приносили значні прибутки, особливо від збору індукти та евекти на Ніжинському та Роменському ярмарках. Протягом першої половини XVIII століття розмір мита в Гетьманщині постійно зростав. Так, з 1 травня по 1 вересня 1705 року розмір індукти та евекти, зібраних полками Лівобережної України, склав 13 066 рублів 93 копійки. Згідно з даними Малоросійської колегії, надісланими до Сенату у 1724 році, загальна сума зібраних податків на

¹ Голубка С. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.). Наукові праці НДФІ. 2010. Вип. 4 (53). С. 148-155. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Npdfi_2010_4_20.pdf (дата звернення: 23.02.2024).

² Там само. – С.152.

Гетьманщині цього року склала 114 495 рублів 9 копійок, з яких індуктовий збір становив 18 697 рублів 62 копійки.¹

При стягненні мит з перевозів, мостків та гребель з проїжджих купців за одиницю оподаткування вважали віз та голову товару (стосовно худоби), з урахуванням того, чи віз легкий, чи важкий, іноземний чи місцевий. Водночас від сплати індукти та ебеки звільнялися генеральна, полкова, сотенна старшина, монастирі, церкви, військові товариші та заможні козаки.²

Фінансова система Гетьманщини в зазначений період мала кілька суттєвих недоліків, головним серед яких була відсутність централізованого державного контролю за збором та використанням коштів. По-перше, загальна сума податків, що мала надходити до державної казни, не була визначена заздалегідь, що створювало невизначеність у плануванні державних витрат і призводило до нерівномірного навантаження на різні регіони. По-друге, обсяги збору податків були різними для полків Лівобережної України, що створювало диспропорції у фінансуванні гетьманського апарату та державних інституцій. Така ситуація зберігалася до утворення Малоросійської колегії в 1722 році, що частково сприяло уніфікації фінансової системи. Проте до цього моменту новообраний гетьман часто не знав, які збори існували за часів його попередників, що ускладнювало ефективне управління фінансами.

Крім того, багато податків і зборів мали локальний і тимчасовий характер, що ще більше ускладнювало загальне управління фінансами та сприяло корупції й зловживанням. Відсутність чіткого регулювання та стандартів податкової політики призводила до розбіжностей у надходженнях і нерівномірного навантаження на різні полки та регіони, створюючи додаткові труднощі у побудові ефективної фінансової системи Гетьманщини в цей період.³

¹ Голубка С. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.). Наукові праці НДФІ. 2010. Вип. 4 (53). С. 152. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Npdfi_2010_4_20.pdf (дата звернення: 23.02.2024).

² Там само. – С.153.

³ Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / В. М. Горобець ; Ін-т історії України НАН України. К., 1993. С. 115–116.

Податкова система Гетьманщини, в тому числі й за часів І. Скоропадського, була настільки складною, що цим створювала підґрунтя для численних зловживань при зборі податків, мит та акцизів. Причиною цього була відсутність чіткого законодавчого розмежування видів податків, які збиралися на військові, господарські потреби, утримання гетьманського двору та управлінського апарату. Гетьмани мали широкі можливості для зловживань, оскільки одночасно були верховними головнокомандувачами козацького війська та вищими посадовими особами, у руках яких фактично зосереджувався військовий скарб та зібрані податки. До повинностей, якими обкладалося населення Гетьманщини, зокрема, належали: 1) збір «на гетьманську булаву»; 2) збір на полкову і сотенну адміністрацію; 3) збір на полкову музику та генеральну артилерію; 4) збір на утримання війська – «стація», що збирався у грошовій або натуральній формі; 5) повинність на утримання війська, що включала забезпечення його підводами, паливом, приміщеннями тощо; 6) обов'язкові роботи оборонного характеру, в тому числі «шарварки» – полагодження гребель, шляхів, мостів. На додаток до цього, значні надходження до військового скарбу потрапляли від орендного збору. Волюючи до ще більшого збагачення, гетьмани практикували віддання у відкуп різних зборів на конкретній території на визначений час, що викликало масове обурення населення. Зосередження у гетьманів численних джерел фінансових надходжень створювало можливості для майже неконтрольованих витрат на особисті потреби і на власний розсуд.¹

Для впорядкування процесів наповнення і витрачання військового скарбу та його утримання, у «Анонімній записці про потребу обмежити владу гетьмана»² можна знайти прохання монарха заснувати посаду підскарбія, який обирався б із числа знатних осіб, та призначити для нього помічників. Витрати

¹ Кіндюк Б., Безрук Т. «Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана» як пропозиція реформування державно-управлінських відносин у Гетьманщині в XVIII ст. *Право України*. 2014. № 7. С. 245–251. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2014/pravo_ukr_7_2014.pdf#page=245 (дата звернення: 26.02.2024).

² Струкевич О. К. *Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. Т.1. С. 203–216.*

на воєнні потреби з військового скарбу мали б здійснюватися за письмовими пропозиціями гетьмана та генеральної старшини. Пропонувалось також запровадити таку ж систему збирання та витрачання військових доходів і на рівні полків, аби кошти збиралися за відкритою та прозорою процедурою й не витрачалися б у приватних цілях. Цілком очевидно, що ці пропозиції були зумовлені обізнаністю про недосконалість системи збору податків на території Гетьманщині та відсутністю контролю з боку держави за цим процесом.

В Указі імператора були закріплені права генеральної та полкової старшини на «гідний респект» з боку гетьмана та надання їхнім голосам дійсної сили при вирішенні державних справ. Приводом для цього послугували численні випадки порушення гетьманом прав старшинського стану та ігнорування їхньої думки. Так, у 1719 р. група старшин склала скаргу гетьману проти свавілля та насильства лубенського полковника І. Марковича, який був родичем І. Скоропадського. Замість того, щоб покарати винуватця, гетьман призначив покарання скаржникам у вигляді побиття киями та відібрання маєтностей. Тож справедливим видається прохання: коли гетьман чинитиме усупереч козацьким військовим по рядкам, старшина матиме право без ганьби та побоювань клопотати перед монархом про виправлення гетьманових хиб. Крім того, гетьманська влада не повинна чинити цьому опір, бо її головна мета – бути добродійною та корисною для малоросійського народу¹.

Підсумовуючи вищезазначене, можна сказати, що податкова політика за гетьманування Івана Скоропадського – це складна система зборів та податків, яка включала в себе різного роду податі, що стягувалися з населення задля наповнення державної скарбниці (нерідко – і для особистого збагачення). З-поміж цих зборів можна назвати евекту та індукту, тютюнову десятину з посполитих, бджолину десятину, стацію, різного роду податки на утримання гетьмана і полково-сотенної адміністрації, місцеві торгівельні податки (ярмаркові збори) тощо. Відсутність централізованого контролю за податковою

¹ Окиншевич Л. О. Звідомлення про відрядження до Москви (травень – липень року 1926). Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 3. 372 с.

системою в Гетьманщині та її слабка систематизація призводила до нерівномірного розподілу податків та зборів в окремих полках, а також давала можливість певним представникам козацької старшини (зокрема, полковникам) зловживати своїми повноваженнями, запроваджуючи власні податкові збори на різні потреби, в тому числі й в особистих цілях. Загалом, податкова політика Івана Скоропадського була спрямована на підтримку стабільної економічної ситуації в Гетьманщині, але, водночас, була обтяжена відсутністю централізованого контролю, що ускладнювало ефективне управління податками та їхні збори, часто призводило до нерівномірного навантаження на різні полки.

РОЗДІЛ III. ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

3.1. Взаємини Гетьмана і соціальної еліти

Населення Гетьманщини у XVIII столітті було розділене на кілька станів: старшину, духовенство, міщан, козаків і посполитих. Кожен з цих станів мав свої особливості в розвитку політичної культури, але також мав спільні риси, характерні для всієї Гетьманщини. Після інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії відбулися суттєві зміни у політичній культурі. Однією з них було проникнення в громадянське суспільство тенденцій, притаманних російському суспільству XVIII століття, що виявлялося в підданському підході до політичних та адміністративних питань.

Такий процес проявлявся у зростанні впливу російських чиновників, дотриманні норм царських і сенатських указів, які поширювалися на Гетьманщину, а також у проведенні політики російських резидентів, а згодом першої і другої Малоросійських колегій. Це відбувалося на тлі посилення асиміляційних процесів і постійне зростання зв'язків із російським суспільством. Інша сторона цього процесу полягала в тому, що старшина і вищі верстви Гетьманщини шукали шляхи інтеграції в російську еліту, що, зокрема, виявлялося у прагненні отримати російські титули та землі. Водночас ці тенденції сприяли зміні ставлення старшини до козаків і посполитих, які, по суті, ставали все більш безправними і повинні були відробляти різні повинності на землях старшин.¹

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. козацька старшина поступово зосереджує у своїх руках значні владні повноваження у здійсненні

¹ Макушина Г. Політична культура населення Гетьманщини у XVIII ст. Наукові праці. 2012. Вип. 159. С. 6–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Npchdui_2012_171_159_3.pdf (дата звернення: 03.03.2024).

адміністративно-управлінських функцій в державі. Аналіз змін, що відбулися в процесі розвитку українського суспільства та держави, у становищі трьох центральних органів влади Гетьманщини – гетьмана, Загальної військової ради та Старшинських рад, свідчить про неухильне зростання ролі Старшинських рад у політичному житті країни. Так, Старшинські ради являли собою особливий станово-представницький орган Гетьманщини, в роботі якого брала участь козацька старшина.

Порівняно із Загальною військовою радою, Старшинські ради мали кількісно менший, але більш професійно підготовлений, спеціально підібраний склад учасників, що обумовлювало більшу ефективність їхньої роботи й у підсумку сприяло перебиранню ними на себе ключових функцій козацьких рад.

Аналогічні процеси відбувалися і на місцевому рівні. Аналіз діяльності полкової та сотенної старшини дозволяє стверджувати, що урядова старшина поступово звільняється з підпорядкування козацьким радам, як це обумовлювалося звичаями та традиціями козацтва. До органів, які традиційно формувалися із представників цього прошарку, переходить значна частина владних повноважень в адміністративно-управлінській, судовій, господарській та фінансовій сферах. Вони розширюють свою компетенцію і починають регулювати відносини, що виникають не лише між представниками козацького стану, але й між представниками інших суспільних прошарків – міщан, селян, духовенства. У зв'язку із занепадом козацьких рад та послабленням влади гетьмана, старшина отримує більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя.

Як і у попередні періоди, старшина все ще лишалася військово-службовим станом, тому активно продовжувала здійснювати різноманітні військові функції: брала участь у військових походах, охороняла кордони, керувала будівництвом оборонних споруд. Козацька старшина найчастіше обіймала у військових формуваннях керівні посади, завдяки чому їй вдалося

зосередити у своїх руках як цивільну, так і військову владу в країні, що поступово робило з неї політичну та військову еліту держави.¹

В. В. Панашенко, досліджуючи розвиток Гетьманщини у XVIII столітті, описує процес станової консолідації української еліти, який призвів до посилення позицій місцевих урядовців – вищої козацької старшини, російських дворян та вихідців з Сербії, Волощини, Грузії, яким були надані значні земельні володіння в Україні. Цей процес мав декілька важливих наслідків. По-перше, концентрація військової та адміністративно-політичної влади в руках цієї частини соціальної еліти йшла поряд із розширенням їхніх рангових та приватних маєтностей. Це означало, що люди, які жили на цих землях, зобов'язані були відбувати службу і виконувати повинності на користь своїх володільців. Така ситуація сприяла перетворенню місцевих урядовців на панів, що стало важливою зміною в соціальній структурі Гетьманщини.

По-друге, велика земельна власність місцевих державців ставала основним джерелом їхніх прибутків і своєрідним індикатором станової диференціації в середовищі соціальної еліти. Таким чином, процеси консолідації та розширення земельних володінь сприяли посиленню соціальної ієрархії та розшаруванню суспільства в Гетьманщині.

В. Панашенко, досліджуючи це питання, підкреслює, що зростання значних земельних володінь та зосередження влади в руках цієї нової еліти мало глибокі наслідки для розвитку суспільства Гетьманщини, формуючи новий соціально-економічний уклад, за якого вищі стани зміцнювали своє положення за рахунок збільшення власності та впливу, а прості люди, в свою чергу, опинялися у більш підпорядкованому, залежному положенні². Дослідниця також наводить таблицю про «Огуленевий порядок чинів козацької старшини». На перший погляд може скластися враження, що цей порядок був юридично узаконеним і діючим (подібно до петровської «Табели о рангах»).

¹ Горяга О. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 2009. 18 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50593892.pdf> (дата звернення: 06.03.2024).

² Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII— XVIII ст.). Київ, 1995. С.44

Насправді ж, це був лише проект-додаток до складеного у 1743 р. кодексу «Права, по которым судится малороссийский народ». Хоча, певний порядок старшинства козацьких рангів існував, звичайно, і на практиці. Аналізуючи роботу вказаної дослідниці, можна зрозуміти, що генеральна старшина активно «проводила феодально-старшинську політику» в різних галузях державного управління. Так, в період гетьманування Івана Скоропадського гадяцький полковник Милорадович, скуповуючи і захоплюючи силоміць козацькі землі й угіддя, змушував останніх «як підданих відбувати послушенство» і за дуже короткий термін зміг стати одним із найбільш заможних місцевих феодалів. До «великих феодалів» того періоду можна також віднести П. Полуботка, Д. Апостола, Д. Горленка та інших. Варто зазначити, що полкова старшина активно захищала інтереси місцевої козацької старшини і таким чином «зміцнювала її феодальну власність на землю»¹. Навряд чи терміни «феодал», «феодальний» можна вважати повністю відповідними стосовно Гетьманщини перших десятиліть XVIII ст., адже в зазначений період феодальної ієрархії в Україні як такої ще не існувало. Натомість, можна сказати, що старшина в Гетьманщині являла собою, по суті, військово-бюрократичний стан. До того ж, в ті роки «Як правило, вона (середня і нижча старшина) одержувала грошову оплату» й часто не мала маєтностей².

Цікавим моментом є питання про роль шляхти в середовищі козацької старшини. У XVIII ст. нащадки любецької шляхти все ще продовжували формувати старшинську верхівку не лише Чернігівського, але і Ніжинського, Київського, Сумського та Стародубського полків. В якості прикладу можна згадати Семена Савича, який у 1723 р. був ув'язнений в Петропавлівській фортеці (разом із Полуботком та Чернишем).³

У першій чверті XVIII століття в суспільному середовищі Гетьманщини відбувся сплеск інтересу до старої політичної традиції. Це було пов'язано з

¹ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). Київ, 1995. С. 46.

² Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). Київ, 1995. С. 52.

³ Кондратьєв І. Нова «стара» еліта Гетьманщини (Любецька шляхта як основа формування козацької старшини регіону другої половини XVII – XVIII ст.). Чернігівщина incognita. Чернігів, 2004. С. 65-72.

бажанням довести російським чиновникам свою унікальність та підкреслити культурні відмінності, які відрізняли українське суспільство від російського. Політично активні представники Гетьманщини звернулися до часів Речі Посполитої, щоб знайти точки опори в європейській політичній традиції, яка могла підкреслити їхню спорідненість із західним політичним спадком.

Така переорієнтація на європейську традицію допомогла знайти характерні риси, які вказували на відмінності Гетьманщини від Російської імперії. Наприклад, у XVIII столітті ще зберігалися традиції вибору гетьмана та представників органів влади, що вказувало на демократичні тенденції та прагнення до самоврядування. Збереження прав і вольностей, а також автономний статус Гетьманщини стали важливими елементами цієї старої політичної традиції.

Інший аспект цієї політичної культури полягав у цінностях, що існували в суспільстві Гетьманщини. Вони виступали джерелом натхнення та підтримували риси демократичної політичної культури. До таких цінностей належали демократія, свобода, політична рівність, права людини, договірність, лицарська гідність та законність. Такі цінності проявлялися в поведінці та політичних практиках населення Гетьманщини. Наприклад, демократія була видима через механізм волевиявлення під час виборів представників влади, зокрема, Ради старшин. Старшина також обирала кандидатів на полкові та сотенні посади. Ці демократичні цінності впливали й на інші верстви населення. У духовенстві існувала практика виборів священників, при цьому кандидатами могли бути як із духовенства, так і з козаків або селян. Міщани також брали участь у виборах членів магістрату.¹

Українська еліта Російської імперії у часи петровських та катерининських реформ надзвичайно болісно сприйняла втручання центральної влади в усталене суспільно-політичне життя Гетьманщини. У 1708 р. козацька

¹ Макушина Г. Політична культура населення Гетьманщини у XVIII ст. Наукові праці. 2012. Вип. 159. С. 6–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Npchdui_2012_171_159_3.pdf (дата звернення: 10.03.2024).

старшина, яка була шокована перспективами ліквідації традиційного життя козацького суспільства, навіть наважилася на військовий виступ проти свого протектора. Належність Гетьманщини у сфері політичної культури до Центральної Європи (значною мірою) та певне прийняття української автономії центральною владою з кінця 1720-х до початку 1760-х рр. призвело до посилення у середовищі козацьких інтелектуалів бачення Гетьманщини як окремішньої держави-«отчизни» у межах Російської імперії.¹

Отже, взаємини між гетьманом і соціальною елітою за часів Івана Скоропадського характеризувалися певною своєрідністю. Гетьман прагнув забезпечити стабільність в державі та при цьому посилити свій власний вплив, залучаючи при цьому представників козацької старшини. В свою чергу, старшина дедалі більше посилювала власний політичний та економічний вплив у Гетьманщині за рахунок активного розширення своїх рангових та приватних землеволодінь. Цей процес трансформації козацької старшини в ще більш впливову групу населення супроводжувався глибшим розривом між нею та звичайним населенням, становище якого з часом лише погіршувалося, адже прірва між селянами та привілейованою частиною старшини тільки зростала. Водночас, такі тісні стосунки гетьмана з козацькою верхівкою подекуди ставили навіть його в певного роду політичну залежність від місцевої старшини, яка поширювала свій вплив на ряд ключових соціально-політичних механізмів держави.

3.2. Зміни в адміністративно-політичній системі за часів І. Скоропадського

Очевидно, що в досліджуваний період у Гетьманщині не існувало уніфікованого адміністративного устрою в сучасному для нас розумінні.

¹ Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проектів. Український історичний збірник. 2010. Вип. 13. С. 83–97. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Uiz_2010_13\(1\)_8.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Uiz_2010_13(1)_8.pdf) (дата звернення: 10.03.2024).

Підтвердженням цього є наявність територій з особливим статусом та юрисдикцією, наприклад, шести так званих засеймських сотень у Ніжинському полку (Глухівської, Воронізької, Коропської, Кролевецької, Новомлинської, Ямпільської). Ще у XVII ст. протягом незначного проміжку часу ці території утворювали окремий Глухівський полк, згодом ліквідований і включений до Ніжинського. Зазначена територія була особлива тим, що її було вилучено з-під полковницької влади з подальшим підпорядкуванням безпосередньо гетьманській юрисдикції.¹

За роки управління Івана Скоропадського адміністративно-політична система Гетьманщини зазнала помітних змін, які були викликані як внутрішніми, так і зовнішньополітичними чинниками. Внутрішньополітична динаміка, а також посилення впливу на автономію Української Козацької держави з боку Москви, призводили до перетворень у структурі управління, що відображали соціально-політичну напруженість і прагнення гетьмана зберегти українське самоврядування.

Насамперед, основним регулятором адміністративно-правової системи тодішньої козацької держави були гетьманські статті. Гетьманські статті являли собою документи державно-правового характеру, які визначали суспільно-політичний устрій Гетьманщини та порядок її васальних відносин з Росією. За часів правління І. Скоропадського було прийнято Решетилівські статті.

Вже при виборах нового гетьмана І. Скоропадського у Глухові 6 листопада 1708 українській автономії був завданий важкий юридичний удар. Гетьмана було обрано, він прийняв присягу, але цар відмовився затвердити нові пункти, запропоновані Скоропадським, і навіть не видав грамоти на затвердження гетьмана (підтверджувальну грамоту на гетьманство Скоропадський отримав лише 5 січня 1710 року). 17 липня 1709 року гетьман Скоропадський звернувся в Решетилівці до Петра I з так званими «просительними статтями», що склалися з 14 пунктів. Ці статті і відповіді

¹ Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа (мірило 1:400 000, розмір 162 x 115 см) / Упор. Ю. І. Лоза. К.: Мапа, 2018. 4 с. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179757/18-Sokyrko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 14.03.2024).

царського уряду на їхні пункти мали назву «Решетилівські статті 1709 р». Це був, за своєю суттю, законодавчий акт уряду щодо управління Лівобережної України.

Якщо раніше статті складалися козаками, вони погоджувалися з російською стороною й приймалося спільне рішення, то тепер цей акт носив односторонній характер: царем надавалося ствердження чи заперечення, без будь-якого погодження чи стороннього обговорення. Також він, у загальних фразах, підтверджував «права й вольності» України, які були закріплені ще минулими договорами з гетьманами, зокрема, статтями Б. Хмельницького. Петро I також обіцяв згодом дати гетьману І. Скоропадському й статті. Водночас, гетьманові відмовлялося в проханні, щоб українське військо знаходилося під українським командуванням, як це було раніше, а не під контролем російських генералів.

Полковники прирівнювалися до російських генерал-майорів, яким за службу мали надаватися землі й маєтки, однак царські грамоти на власність з того часу мали видаватися лише за особистим проханням гетьмана і здебільшого тільки в роки їхньої військової служби. Батуринська артилерія в якості військового трофею повинна була лишитися в Москві, а гармати, вилучені в Гадяцькому полку, поверталися (за винятком тих міст, які свого часу підтримали Мазепу). Воєводи, які були призначені в різні українські міста, залишалися на своїх місцях, але була дана обіцянка, що вони не втручатимуться у внутрішні справи українців, за винятком тих випадків, що були пов'язані зі зрадою чи державною безпекою. Гарнізони виводилися з деяких міст, окрім Полтави. Цар також проявив милість, звільнивши козацьке військо від участі у воєнних походах до кінця 1709 року. При цьому, встановлювався контроль Москви за фінансовою діяльністю гетьманського уряду. Угоди царя мали надсилатися лише гетьманові, а не іншим чиновникам. Скоропадському було вказано, що при зверненні до царя він не повинен згадувати про «козацьку вольність», оскільки український народ тільки із милості царя має більше

привілеїв та вольностей, ніж будь-який інший народ, і має бути вдячний за захист та оборону, яку надає Росія.

18 липня 1709 року Петро I призначив стольника А. П. Ізмайлова міністром-резидентом при І. Скоропадському, щоб він займався «справами та порадами» царя, а також слідкував за тим, щоб «ні у гетьмана, ні у старшини, ні у полковників не було хитань до зради або непокори». Це був перший офіційний резидент-наглядач при гетьманові, який, по суті, отримував права співправителя та мав право контролювати дії гетьмана та його оточення.¹

Заміна резидента в Україні восени 1710 року на Федора Протасьєва надала можливість розширити його повноваження. В інструкції, виданій канцлером Гавриїлом Головкіним, було передбачено інформування про доноси на гетьмана та старшину, а також зазначено, що для допиту підозрюваних осіб їх слід відправляти до російських воєвод. Згодом цей пункт було розширено, передбачивши використання російських ратних людей для пошуку тих, на кого надходили скарги. Резидент мав звітувати про свою діяльність до Петербурга регулярно, раз на два місяці. Його діяльність була спрямована на підрив авторитету гетьмана та створення атмосфери недовіри серед козацької старшини.

Цю політику російського уряду щодо України чітко виразив київський генерал-губернатор Дмитро Голіцин, який сказав: «Для нашої безпеки на Україні насамперед треба посіяти розбрат між полковниками і гетьманом; не слід виконувати всі прохання гетьмана, особливо якщо він буде просити про нагородження когось землями, млинами чи іншими ресурсами». Такі дії підривали традиційні структури влади в Україні і сприяли розколу серед козацької верхівки, що зрештою сприяло посиленню контролю російської адміністрації над українськими справами². У такій ситуації, за припущенням

¹ Тороп А. Гетьманські статті XVII ст. як конституційні акти Війська Запорозького. Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архтектура, урбаністика: зб. наук. праць : в 3 ч. Київ; Тернопіль : Бескиди, 2017. - Вип. 3, ч. 2 : Третя міжнародна наук.- практи. конф., Київ, 22-23 листопада 2017 р. С. 239–245. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/bitstreams/6e5995e3-d3ea-4fe7-a577-484c22488f63/download> (дата звернення: 18.03.2024).

² Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації Київ : Альтернативи, 1997. 367 с.

російського чиновника, старшини обов'язково стануть надсилати доноси, що спричинить напруженість у гетьманському уряді. На фоні зростаючого російського абсолютизму частина козацтва, яка перейшла на територію Османської імперії влітку 1709 року, намагалася переглянути політичний устрій в Україні після смерті Івана Мазепи. Найближчі соратники гетьмана, передусім молодші представники козацької старшини, серед яких переважали вихованці Києво-Могилянської академії: Григорій Герцик, Пилип Орлик, Федір Нахимовський, Володимир Ломиковський, Федір Мирович, були схильні сприймати нові ідеї європейської політики, особливо концепції, що проголошували створення держав на основі договору між правителем та підданими. Для них ідеальною формою державного устрою була конституційна монархія.

Переваги конституційної монархії стали ще більш очевидними для творців «Бендерської конституції» в умовах еміграції навесні 1710 року. Ця Конституція була не лише втіленням української політичної думки, але й першою декларацією державних прав, що вважається першим конституційним актом. Дослідник історії українського права Микола Василенко зазначає, що козацька старшина спробувала вперше і, можливо, єдиний раз самостійно закласти юридичну основу для державного устрою України. Рівень юридичної думки на початку XVIII століття, ймовірно, був недостатнім для чіткого втілення в Конституції конкретних положень та правових норм, властивих для новітньої доби. У багатьох випадках питання лише порушувалися, залишаючи формулювання остаточних норм на власний розсуд гетьмана. Однак, це не применшує значення цього документа, оскільки він визнавав право козацької старшини на лідерську роль у державних справах Гетьманщини.¹

Однак політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р., не лише не сприяв розширенню політичної самостійності Війська

¹ Щербак В. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. Наукові записки НАУКМА. 2017. Вип. 194. С. 26–31. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/NaUKMAi_2017_194_6.pdf (дата звернення: 20.03.2024).

Запорозького, а й призвів до нового етапу, який полягав у подальшому обмеженні його автономії. Наприкінці 1708 року та в першій половині 1709 року уряд Петра I активно поширював заяви про захист козацьких прав і свобод, скасував оренди та деякі інші непопулярні види оподаткування в Україні, а також вимагав від російських офіцерів поводитися з козацькою старшиною, проявляючи повагу. Однак, після перемоги під Полтавою, Москва швидко відмовилась від щойно оголошеної турботи про козацькі права, різко змінивши підхід до відносин із Гетьманщиною.

Уже в другій половині липня 1709 року Петро I запроваджує в Україні інститут царських резидентів, відповідальних за широкий спектр функцій, що включають політичний нагляд, контроль (явний і прихований) за адміністративною, господарською та фінансовою діяльністю гетьмана і старшини. У 1708 році в Україну вводяться російські полки, з яких десять залишаються там навіть після завершення військової кампанії, щоб гарантувати лояльність українських політиків. Витрати на їх утримання перекладаються на місцеве населення, що суттєво позначилося на рівні життя й добробуті простого українського люду в наступні роки. Для постмазепинської доби також характерне явище активного втручання російської адміністрації у кадрову політику Гетьманщини. Таємна інструкція резидента Протасьєва вимагала від нього «спостерігати в розмовах і будь-якій поведінці, хто зі старшини і козаків прихильний до Великого Государя, і які посади вони заслуговують»¹, а царський указ від 1715 р. затвердив такий порядок заміщення старшинських посад, який допомагав резиденту утримувати дані процеси під особистим контролем. Крім того, у зазначений період, дедалі більшого поширення набуває практика призначення на уряди в Україну довірених осіб царя безпосередніми указами Петра I чи Сенату, причому гетьмана часто сповіщали про це вже після затвердження приказу. В 1719 р. вперше на полковництво в Україну було призначено росіянина – сина царського вельможі П. Толстого.

¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. 1858. Ч. 1. С. 317.

Поширення на Лівобережжя дії царських указів 1714-1718 рр. про «заповідні товари», які забороняли вивіз деяких категорій товарів на західні ринки збуту, активізували процеси інтеграції господарського комплексу Гетьманщини до російського ринку. На початку 20-х рр. XVIII ст. уряд Петра I здійснив спробу реорганізувати роботу Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду (укази від 17 листопада 1720 р. та 14 листопада 1721 рр.), започаткувавши тим самим ще один важливий напрям інтеграції – уніфікацію державних порядків Гетьманщини до загальноросійського зразка.

В цілому політичний курс російського керівництва щодо України в першому двадцятиріччі XVIII ст. можна класифікувати як перехідний, за якого продовжували існувати старі «московські» підходи, але дедалі більшого поширення набували нові – «імперські».¹

Таким чином, можна сказати, що зміни в адміністративно-політичній системі за часів гетьмана Івана Скоропадського відбувалися в умовах значного політичного тиску та дедалі більше зростаючого впливу збоку Російської імперії, яка мала на меті взяти під контроль ключові напрямки гетьманської внутрішньої політики. Ці спроби російської влади характеризувалися поступовим обмеженням автономії Гетьманщини, посиленням контролю з боку царської влади та зміною традиційних козацьких інституцій. Такий підхід свідчив про наміри російської влади ще більше обмежити політичну автономію Гетьманщини і уніфікувати її згідно з загальноімперськими законами. Серйозно похитнуло позиції гетьмана запровадження інституту царських резидентів у 1709 році, адже ця структура була введена Петром I з метою всебічного нагляду за ключовими напрямками діяльності Івана Скоропадського. У цих умовах він був змушений маневрувати між збереженням основ традиційної козацької автономії та виконанням вимог царської влади, адже гетьман дуже не хотів викликати таких ситуацій, які могли б призвести до ще більшого напруження відносин між ним та російським царем. Загалом, правління Івана

¹ Горобець В. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 22–43. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/1/2.pdf> (дата звернення: 26.03.2024).

Скоропадського супроводжувалося постійними спробами балансування між цими двома тенденціями, проте загальний напрямок розвитку адміністративно-політичної системи свідчив про вагоме посилення російського контролю і поступову втрату української автономії.

3.3. Російсько-українські відносини за гетьманування Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія

Початок XVIII століття в історії Української Козацької держави характеризувався ускладненням відносин між гетьманською владою та центральним урядом Росії, що призводило до поступової втрати автономії Гетьманщини через постійні утиски збоку Москви.

Іван Скоропадський став гетьманом, коли козацька Україна перебувала у складній політичній ситуації через поразку шведсько-козацького союзу і перемогу Петра I. Це створило передумови для більш жорсткого контролю з боку російської влади, яка прагнула скористатися своїм вигравшим становищем і ослабленням українського козацтва, за рахунок зменшення впливу і незалежності козацької старшини та гетьманів. Ця тенденція виявилася у створенні Першої Малоросійської колегії, яка стала одним із ключових механізмів імперського контролю над Гетьманщиною в даний період.

Малоросійську колегію часто називають «дванадцятю колегією», хоча вона відрізняється від інших колегій тим, що мала виражений регіональний характер і була підпорядкована Колегії закордонних справ. Вона була створена в рамках адміністративної реформи Петра I, а її функції та завдання змінювалися протягом часу. В її історії можна виділити чотири основні етапи:

Підготовчий етап (1709 – 16 травня 1722 р.). Цей період тривав до видання указу про створення Малоросійської колегії. Він відзначався тим, що готувалися умови для створення нової адміністративної установи.

Етап створення та початку діяльності колегії (16 травня 1722 р. – березень 1723 р.). В цей час відбулося офіційне створення колегії і початок її діяльності. Етап закінчився арештом наказного гетьмана П. Полуботка в березні 1723 року.

Етап посилення владних повноважень (вересень – листопад 1723 р. – 29 вересня 1727 р.). Цей період характеризувався розширенням владних повноважень Малоросійської колегії. Він закінчився прийняттям рішення про її ліквідацію 29 вересня 1727 року.

Етап ліквідації колегії (29 вересня 1727 р. - початок 1728 р.). Цей етап охоплює період ліквідації Малоросійської колегії та її структур. Він завершився на початку 1728 року, коли колегія припинила своє існування.¹

Згадка щодо утворення Малоросійської колегії під 1723 р. міститься у Чернігівському літописі: «1723. Президент колегії Малої Росії бригадир Стефан Лукич Вельямінов їздив до Москви і Петербурга до государя, і звітлія повернувшись до Глухова, привіз указ з сенату полковнику Павлу Полуботку щодо утворення колегії»².

Малоросійську колегію було утворено під час загальноімперської реформи органів управління в якості заміни Малоросійському приказу. Територіально вона мусила перебувати в місті Глухові, що було на той час резиденцією українських гетьманів³. У цивільних справах вона підпорядковувалася Сенатові, котрий мав право за необхідності розширювати її повноваження, а у військових – головнокомандуючому російськими військами в Україні. Обсяг повноважень, якими формально був наділений цей орган, відомий з тексту «Інструкції президенту Малоросійської колегії бригадиру С.

¹ Безрук Т. Історико-правові засади організації та функціонування Малоросійської колегії в Гетьманщині (1722–1727 рр.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2014. Вип. 28. С. 10–14. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6736/1/%d0%86%d0%a1%d0%a2%d0%9e%d0%a0%d0%98%d0%9a%d0%9e-%d0%9f%d0%a0%d0%90%d0%92%d0%9e%d0%92%d0%86%20%d0%97%d0%90%d0%a1%d0%90%d0%94%d0%98%20%d0%9e%d0%a0%d0%93%d0%90%d0%9d%d0%86%d0%97%d0%90%d0%a6%d0%86%d0%87%20%d0%a2%d0%90%20%d0%a4%d0%a3%d0%9d%d0%9a%d0%a6%d0%86%d0%9e%d0%9d%d0%a3%d0%92%d0%90%d0%9d%d0%9d%d0%af.pdf> (дата звернення: 30.03.2024).

² Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII ст. Наука і культура. Україна: Щорічник. К.: Тов. «Знання», 1989. Вип. 23. С. 213–231.

³ Єрмолаєв В.М. Малоросійська колегія // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України. Х. : Право, 2016. С. 473.

Вельямінову» від 16 травня 1722 року. Зокрема, вони полягали у наступному: насамперед, колегія мусила розглядати скарги на генеральний суд та ратушні суди, військову Канцелярію, полкові й усі інші Канцелярії, тобто була своєрідним апеляційним органом, до якого могли звертатися переважно представники місцевої старшини, які зазнали утисків від українських органів. Також вона мала виконувати фіскальні функції (спостерігати за своєчасним збиранням та відправленням до царської казни натуральних та грошових зборів). Із коштів, що збиралися, колегія мала право давати платню членам Гетьманської ради, а також сердюкам і компанійцям¹. На колегію покладался й обов'язок здійснювати нагляд за розподілом військового постю на території Лівобережної та Слобідської України на так званих «вінтер-квартирах», а також у випадку, якщо виникнуть скарги на когось з цих військових, то в повноваженнях колегії було чинити суд.

Перша Малоросійська колегія мала важливі наглядові повноваження, зокрема спостереження за діяльністю Генеральної військової канцелярії, перевірку гетьманських універсалів та інших офіційних документів. Колегія мала обмежену автономію в ухваленні рішень: щодо інших питань вона повинна була звертатися за інструкціями до імперського Сенату, якому безпосередньо підпорядковувалася. Таким чином, колегія діяла як механізм контролю та центральної координації, забезпечуючи дотримання російських інтересів у Гетьманщині.²

Перша Малоросійська колегія була російським органом влади, склад якого повністю формувався з російських чиновників, а робота базувалася на законах та нормативних актах Російської імперії. Її функціями було приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси та слідкувати,

¹ Соціальна риторика та політична вмотивованість реформи устрою Гетьманату 1722 р. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Т.1 : Українські проекти в Російській імперії / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. К.: Наук. думка, 2004. С. 189.

² Шевченко О. Правові засади діяльності першої Малоросійської колегії у контексті україно-російських відносин. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 514–518. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/158809009.pdf#page=514> (дата звернення: 31.03.2024).

щоб старшина не обтяжувала козаків. У грамоті, адресованій українському народу, Петро I зазначив, що Малоросійську колегію створено з метою гарантувати, щоб український народ не страждав від несправедливих судів або зловживань з боку старшини¹.

Підписанню указу про створення Малоросійської колегії передував візит гетьмана Івана Скоропадського до Петербурга для особистої зустрічі з царем. Гетьман приїхав, щоб обговорити умови нового договору між Гетьманщиною та Російською імперією, як це було прийнято ще з 1654 року, і такий порядок дотримувався за часів усіх попередніх українських гетьманів. 28 квітня 1722 року гетьман подав Петрові I свої «Пункти» – пропозиції до нового договору». Однак, напередодні цього подання цар ознайомився з редакцією указу Сенату про створення Малоросійської колегії, що фактично підривало автономію Гетьманщини, і схвалив її. 29 квітня 1722 року Петро I підписав указ про створення Малоросійської колегії, таким чином обмежуючи повноваження гетьмана і підсилюючи контроль над Україною з боку Росії².

Іван Скоропадський зі своїм візитом до Петербурга запізнився, адже указ про створення Малоросійської колегії вже був підписаний. Під час його затвердження Петро I посилався на договір 1654 року, укладений між Україною та Росією, щоб обґрунтувати необхідність створення цієї колегії. Проте апеляція царя до цієї угоди була лише формальністю і прикриттям справжньої мети царського режиму. Петро I мав намір знищити ідентичність українського народу як окремого, стерти будь-які згадки про козацьку незалежність. 11 травня Сенат обговорював інструкцію, яка визначала діяльність Малоросійської колегії, а 16 травня, ще не отримавши остаточної інструкції від Сенату, Петро I передав свою інструкцію бригадиру Вельямінову, який став головою новоствореної колегії. Це чітко ілюструє, що царська політика мала на меті

¹ Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 31.

² Горобець В. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 82.

встановлення жорсткого контролю над Гетьманщиною, не залишаючи місця для політичної автономії чи національної ідентичності¹.

Через кілька днів після свого призначення бригадир Степан Вельямінов подав до Сенату пропозиції щодо організації Малоросійської колегії, визначивши її склад, повноваження, фінансування та місце розташування. На початку червня він уже склав присягу як президент Колегії і негайно приступив до виконання своїх обов'язків, які аж ніяк не відповідали інтересам України. Петро I встановив детальнішу компетенцію Колегії в інструкції від 16 травня. Основні напрями діяльності Малоросійської колегії включали:

- розгляд апеляцій у судових справах, які подавалися до Колегії;
- визначення розмірів податків для українського населення та контроль за їх збором;
- подання звітів до Сенату щодо видатків;
- заборону використання козаків старшиною для особистої вигоди;
- контроль за розміщенням російських військ в Україні та забезпечення їх утримання;
- розслідування та проведення судів у справах між українцями та росіянами;
- контроль за діями гетьмана та Генеральної військової канцелярії.²

Згідно з інструкцією Петра I від 16 травня 1722 року, Малоросійська колегія складалася з президента, його заступника, а також канцелярських службовців. Кількісний склад членів цієї колегії був визначений в імператорській грамоті, виданій І. Скоропадському 29 квітня 1722 року. Згідно з цим документом, структура колегії включала сім осіб: президента, чотирьох радників і двох асесорів.³

¹ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 83.

² Степанчук Ю. Козацька старшина у політичних планах царату у період діяльності першої Малоросійської колегії в Україні. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2009. Вип. 43. С. 17–23. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13002/03-Stepanchuk.pdf> (дата звернення: 03.04.2024).

³ Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. Український історичний журнал. 1993. № 2. С. 72.

Створення Малоросійської колегії пояснювалося російською владою тим, що гетьманська влада не приділяла необхідної уваги діяльності судів, і Малоросійська колегія нібито була покликана виправити це становище. Таким чином, офіційною підставою для проведення реформи російською імперською владою було висунуто ідею захисту «малоросійського» народу: «Оная (колегія) учинена не для чего иного, токмо для того, дабы Малоросійский народъ ни отъ кого какъ неправедными судами, так и от Старшины налогами утесняем не был»¹.

В указі від 16 травня містився припис, який зобов'язував Гетьманський уряд погоджувати свої дії з президентом Малоросійської колегії, бригадиром С. Вельяміновим. Діяльність Малоросійської колегії, як зазначав дослідник І. М. Джиджора, регламентувалась таємною інструкцією, затвердженою імператором, якою вказаний орган наділявся повноваженнями з виконання функцій вищої судово-апеляційної інстанції². Згідно з цим документом Малоросійська колегія повинна була розглядати скарги на рішення Генерального військового суду, полкових та ратушних судів, а також військової, полкової та інших канцелярій. Крім того, Колегія була уповноважена приймати апеляційні скарги без їх попереднього розгляду українськими судами.

Цікавим видається обґрунтування Петром I наявності судових повноважень у російських резидентів на території Гетьманщини. Так, імператор посилався на положення, які нібито існували у Переяславських статтях, укладених з Б. Хмельницьким, що стосувалися судової компетенції російських воєвод та можливості перенесення справ з українських судів до російських воєводських судів. При цьому зверталася увага на наявність пункту, в якому царський воєвода визначався як «вища судова інстанція» в Україні. Варто зазначити, що Переяславські статті 1657 р. являли собою сфальсифікований

¹ Джиджора І. М. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки з передмовою М. Грушевського. Х., 1930. 171 с.

² Джиджора І. М. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки з передмовою М. Грушевського. Х., 1930. 171 с.

російським урядом текст Березневих статей 1654 р., який, проте, використовувався для обґрунтування імперською владою своїх претензій до уряду Гетьманщини.

Діяльність судів Гетьманщини за часів І. Скоропадського характеризувалась численними випадками корупції, беззаконня та несправедливості в цих установах, на що неодноразово звертав увагу гетьмана російський імператор¹. Намагаючись подолати цю складну ситуацію, П. Полуботок, який отримав булаву після смерті в липні 1722 року гетьмана Скоропадського, видав три універсали – від 19 серпня 1722 р., від 3 грудня 1722 р. та від 26 січня 1723 р., – в яких містилися положення щодо реформування системи правосуддя. Так, універсал від 19 серпня 1722 р. включав такі пункти. По-перше, козацька старшина повинна була впорядкувати судове провадження у Генеральному військовому суді, полкових та сотенних судах. По-друге, зауважувалось на необхідність колегіального розгляду справ, тобто за участю, окрім суддів, також представників генеральної старшини та рядового козацтва. До числа останніх П. Полуботок прилічував «чесних і розумних осіб», що мали добру репутацію і не обіймали державних посад. По-третє, наказний гетьман рекомендував проводити судові засідання у спеціально обладнаних приміщеннях, зберігаючи у них юридичні кодекси, збірки, матеріали судових справ, а також облаштувати спеціальні кімнати для судового персоналу, охорони та для утримання підсудних. По-четверте, П. Полуботок зобов'язував суди розглядати справи колегіально, відповідно до діючого права, не беручи хабарів, «без жадного пристрастия и неправости и без накладов, не наровячи некому и не посягаючи не на кого». По-п'яте, один з пунктів універсалу стосувався корчемних судів – одних з найбільш корумпованих та непрофесійних судових установ у Гетьманщині. Відомо, що у цих установах судове провадження поєднувалось з бенкетами у корчмах. З огляду на це, у тексті універсалу містилась вказівка щодо негайної ліквідації корчемних судів.

¹ Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998. 324 с.

Тому універсал наказував сільським судам засідати «въ пристойнихъ местахъ»¹. Сільські суди, як і раніше, були двох видів: суди отаманів – для козаків та суди вїйтів – для посполитих. Головам сільських судів – отаманам і вїйтам – цим універсалом була дана вказівка вирішувати справи у тверезому стані і сумлінно.²

Утворення Малоросійської колегії в травні 1722 року стало кульмінаційним моментом у процесі ліквідації автономії Гетьманщини, що активно проводилася Петром I. На той час гетьманська влада вже була значно ослаблена, ставши багато в чому номінальною, і не могла ефективно захищати інтереси української еліти та звичайних громадян. Звернення і протести до царя проти здирств і свавілля московських чиновників ставали марними, оскільки вони зазвичай ігнорувались або відкидалися на користь централізації влади.

Заміна гетьманського управління Малоросійською колегією, яка була створена за російським зразком і складалася переважно з російських чиновників, знаменувала собою рішучий крок у зміцненні прямого контролю Москви над українськими територіями. Ця колегія фактично позбавила українську старшину політичного впливу і влади, роблячи її залежною від центрального уряду Росії. Такий крок сприяв подальшому інтегруванню України в Російську імперію, мінімізуючи можливості для будь-якої політичної самостійності.

На особистісному рівні для І. Скоропадського ці зміни виявились катастрофічними. Політика Петра посилила його ізоляцію і пришвидшила його політичну «кончину». Царське рішення створити колегію також демонструвало зневагу до традиційних українських еліт, які відчували глибоке розчарування та втрату авторитету. Окремі старшини, які повернулися з еміграції після підтримки Мазепи, і хоча отримали реабілітацію, опинилися у значно

¹ Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / упор. В. Риневич. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. № 191. С.243–244.

² Безрук Т. Основні етапи судової реформи 1722–1723 рр. у козацько-гетьманській державі. Вісник Маріупольського державного університету. 2014. Вип. 7. С. 299–305. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP meta&C21COM=S&2 S21P03=FILE=&2 S21STR=Vmdu pr 2014 7 37 (дата звернення: 12.04.2024).

складніших умовах, зіткнувшись з новою, більш жорсткою системою управління, яка не залишала місця для автономії чи самоврядування.

Отже, гетьманування Івана Скоропадського стало періодом посилення російського контролю над Гетьманщиною. Російська імперія почала активніше втручатись у її внутрішні справи, а Іван Скоропадський, незадовго до своєї смерті, змушений був маневрувати між збереженням автономії та задоволенням вимог Петра I. Ситуація для Гетьманщини стала ще більш критичною після створення Першої Малоросійської колегії в 1722 році. Цей новий орган, за задумом російського імператора, мав здійснювати всебічний контроль над адміністративно-політичною діяльністю гетьмана та козацької адміністрації, закладаючи основу для майбутньої централізації влади та остаточної ліквідації автономії Української Козацької держави.

Збільшення російського впливу спричинило зростаюче невдоволення серед української козацької еліти. Іван Скоропадський, хоча й намагався протидіяти надмірному втручанню Росії, був обмежений у своїх діях через запровадження нових адміністративних механізмів з боку центральної влади та посилення військової присутності московитів. Перша Малоросійська колегія стала своєрідним символом переходу від автономного управління на території Лівобережних полків до більш централізованої та контрольованої системи політичної системи в Україні, яка поставила в дуже скрутне становище майбутнє української козацької автономії.

ВИСНОВКИ

В ході написання бакалаврської роботи нами було здійснено розгляд конкретного кола питань, які були заздалегідь визначені завданнями дипломної роботи (завдання дослідження зазначені у вступній частині). Ці питання стосуються безпосередньо адміністративно-політичної системи Української Козацької Держави в період гетьманування Івана Скоропадського (1708-1722 рр.).

Також за результатами дослідження було проаналізовано ключові зміни, які відбулися в соціально-економічній та адміністративно-політичній сферах життя Гетьманщини та охоплювали такі галузі державного управління та регулювання як: податкова політика гетьмана Івана Скоропадського; поземельні відносини в Козацькій Державі, де особлива увага була приділена тим змінам, які відбувалися в контексті розширення приватного та рангового землеволодіння козацької військової старшини, яка в ході цих змін активно розширювала власні земельні наділи та маєтки, посилюючи за рахунок цього свій політичний та економічний вплив в Гетьманщині, а також почала поступово виділятися як окремий клас козацької аристократії, посилюючи тим самим соціальну стратифікацію суспільства і зміцнюючи власні позиції в державі. Значна увага була приділена питанням, що стосуються внутрішньої та зовнішньої торгівлі в Гетьманщині, а також процесам реформування та впровадження змін до існуючої на той час торгівельної системи, яку царський уряд поступово намагався підпорядкувати загальноросійській моделі ведення торгівлі й оподаткування, уніфікувати її, завдяки чому російські купці й торгові люди могли отримувати для себе помітні переваги у веденні торгівлі, особливо за рахунок зниження мита на імпорт російських товарів на територію України, а також завдяки різного роду тиску, який царська влада намагалася чинити на українських торговців та купців, навпаки підвищуючи для них податкові ставки на продаж, ввіз та вивіз ключових товарів за межі держави. Таким чином російський уряд намагався створити для російських купців найбільш

сприятливі умови для ведення торгівлі в Україні та нівелювати конкуренцію збоку місцевих українських купців, всіляко погіршуючи умови для останніх.

В ході дослідження були висвітлені також питання, які торкаються сфери внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності гетьмана Івана Скоропадського. Серед них, зокрема, відносини володаря булави та соціальної еліти, що була представлена переважно козацькою старшиною, яка (як вже зазначалося вище) в зазначений період посилювала власні політичні позиції в державі за рахунок розширення земельних володінь та стрімкого процесу збагачення, тим самим змушуючи гетьмана в значній мірі рахуватися з власними інтересами.

В дипломній роботі значна увага була приділена розгляду питань, які пов'язані саме зі зміною в адміністративній системі Гетьманщини та особливостях управління нею збоку царської влади, адже період гетьманування Івана Скоропадського ознаменувався суттєвою активізацією процесів згортання політичної автономії Української Козацької Держави, які намагався втілити в життя Петро I. З цією метою він, ще на початку гетьманування Івана Скоропадського, запровадив посаду царського резидента (1709 р.), завданням якого був нагляд за ключовими сферами діяльності гетьмана та козацької старшини, включаючи участь резидента в кадрових рішеннях, веденні зовнішньої політики, фінансовій сфері тощо. Також резидент, за таємними царськими указами, мав різними методами перешкоджати згуртуванню гетьмана та козацтва, посилювати розбіжності між ними тощо. Виходячи з цих умов, гетьман Скоропадський змушений був різними способами намагатися маневрувати між тим, щоб виконувати розпорядження з центру і не провокувати конфліктних ситуацій з Петром I й тим, щоб у будь-який спосіб зберегти залишки козацької автономії та місцевого самоврядування на території України. В останньому підрозділі роботи згадується також про запровадження Петром I Першої Малоросійської колегії, - адміністративного органу в Російській імперії, який був створений з метою управління та всебічного контролю над Гетьманщиною. Саме цей орган, започаткований ще за життя Івана Скоропадського (навесні 1722 р.), ознаменував собою остаточний перехід

українських територій під прямий контроль Москви. Перша Малоросійська колегія фактично позбавила козацьку старшину політичного впливу і реальної влади, зробила її залежною від російського уряду. Такі зміни, на жаль, сприяли подальшій інтеграції Української Козацької Держави до загальноросійської імперської системи управління, нівелюючи прояви української автономії в ключових сферах політичного життя, що стане очевидним в процесі функціонування колегії вже після смерті гетьмана Скоропадського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 1. Т. 1. Спр. 9-17. Арк. 22-25.
2. Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Т. 1. Спр. 1-630. Арк. 1-162.
3. Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа (мірило 1:400 000, розмір 162 x 115 см) / Упор. Ю. І. Лоза. К.: Мапа, 2018. 4 с. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179757/18-Sokyrko.pdf?sequence=1>
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Т.8. К.: Наук. Думка, 1995. 856 с.
5. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. 1858. Ч. 1. С. 317.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт- Петербург : Типография Ф. Персона, 1865. С. 603–605.
7. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847. 159 с.
8. Скоропадські // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 1219. Оп. 1. Спр. 1-26. Арк. 1-9.
9. Український архів: в 4 т. / Археографічна Комісія Всеукраїнської Академії Наук. – Київ: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929-1931. Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / (ред. К. Лазаревська). – 1929. – XXII, 574 с.

10. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / упор. В. Ринсевич. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. № 191. С.243–244.

11. Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Х.: Тип. Хар. ун-та, 1858. Отд. 5. 461 с.

Література:

12. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.) / Упоряд.:В. Н. Жук, З. М. Суховська. Полтава: «ЕНТ», 2002. С.12.

13. Андрусак, М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський / М. Андрусак // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1933. — Чис. 1. — С. 17-20. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Andrusiak_Mykola/Ivan_Mazepa_ta_Ivan_Skoropadskyi.pdf

14. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.

15. Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII ст. Наука і культура. Україна: Щорічник. К.: Тов. «Знання», 1989. Вип. 23. С. 213–231.

16. Безрук Т. Історико-правові засади організації та функціонування Малоросійської колегії в Гетьманщині (1722–1727 рр.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2014. Вип. 28. С. 10–14. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6736/1/%d0%86%d0%a1%d0%a2%d0%9e%d0%a0%d0%98%d0%9a%d0%9e-%d0%9f%d0%a0%d0%90%d0%92%d0%9e%d0%92%d0%86%20%d0%97%d0%90%d0%a1%d0%90%d0%94%d0%98%20%d0%9e%d0%a0%d0%93%d0%90%d0%9d%d0%86%d0%97%d0%90%d0%a6%d0%86%d0%87%20%d0%a2%d0%90%20%d0%a4%d0%a3%d0%9d%d0%9a%d0%a6%d0%86%d0%9e%d0%9d%d0%a3%d0%92%d0%90%d0%9d%d0%9d%d0%af.pdf>

17. Безрук Т. Основні етапи судової реформи 1722–1723 рр. у козацько-гетьманській державі. Вісник Маріупольського державного університету. 2014. Вип. 7. С. 299–305. URL: <http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi->

[bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vmdu_pr_2014_7_37](http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vmdu_pr_2014_7_37)

18. Бірзова О. Характер землеволодіння в слобідській Україні в другій половині XVII - середині XVIII ст. Історичні студії суспільного прогресу. 2015. Вип. 3. С. 15–18. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/iscp_2015_3_4.pdf

19. Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ: УДПУ ім. М. Драгоманова, 1997. 152 с.

20. Бурдін М. Правові засади регулювання земельних відносин в Українській козацькій державі (II пол. XVII – XVIII ст.). Право і безпека. 2017. № 4 (67). С. 24–29. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pib_2017_4_5.pdf

21. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б. Хмельницького. Економіка України. 1995. №11. С. 73–80.

22. Галушка А. А. Облога і штурм Батурина 1708 // Енциклопедія історії України. – К., 2021. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=baturyna_obloga_i_shturm_1708

23. Годунова Л. Проблеми встановлення контролю російського царату над фінансами гетьманщини у вітчизняній історіографії кінця XVII–XVIII ст. Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 48. С. 79–84. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/4e282a12-8b4f-446e-bec4-076d6c21fc0d/content>

24. Голубка С. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.). Наукові

праці НДФІ. 2010. Вип. 4 (53). С. 148-155. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npdfi_2010_4_20.pdf

25. Гольтфарб Л. Г. Зміїв: Історико-краєзнавчий нарис. Х.: Прапор, 1969. 92 с.

26. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чверті XVIII ст. Київ: Вид-во Ін-ту іст. Укр. НАНУ, 1995. С. 37.

27. Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. Український історичний журнал. 1993. № 2. С. 72.

28. Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 : дис . . . д-ра іст . наук : 07.00.02 / В . М . Горобець; Ін-т історії України НАН України. К ., 1993. С . 115–116.

29. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. 324 с.

30. Горобець В. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 22–43. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/1/2.pdf>

31. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 22.

32. Горяга О. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 2009. 18 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50593892.pdf>

33. Гуржій О. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 1999. 23 с.

[URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/1999/99goiukd.zip](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/1999/99goiukd.zip)

34. Гуржій О. Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних і зарубіжних істориків. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 384.

35. Гуржій О. І. Мазепа та І. Скоропадський: до історії взаємовідносин. Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., 7–8 лист., Київ, Батурин / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. К., 2009. С. 69.

36. Гуржій О. Іван Скоропадський. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К.: Варта, 1995. С. 79.

37. Гуржій О. Іван Скоропадський. К: Видавн. дім «Альтернативи», 2004. 309 с.

38. Джиджора І. М. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки з передмовою М. Грушевського. Х., 1930. 171 с.

39. Діптан І. «Український рубікон» 1708 року: візія М. С. Грушевського. СЛ. 2014. № 4. С. 138.

40. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І. О. Гуржій. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

41. Єрмолаєв В.М. Малоросійська колегія // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України. Х. : Право, 2016. С. 473.

42. Заруба В. М. Походи російських та українських війська на Крим у 1687 й 1689 рр. // Український історичний журнал. 1992. №9. – С. 72-73. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1992/9/8.pdf>

43. Керманич української державності – Іван Скоропадський (до 365-річчя від дня народження) / ДЗ «Держ. б-ка України для юнацтва», К.: ДЗ «Держ. б-ка України для юнацтва», 2011. С. 13.

44. Кіндюк Б., Безрук Т. «Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана» як пропозиція реформування державно-управлінських відносин у Гетьманщині в XVIII ст. Право України. 2014. № 7. С. 245–251. URL:

https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2014/pravo_ukr_7_2014.pdf#page=245

45. Кондратьєв І. Нова «стара» еліта Гетьманщини (Любецька шляхта як основа формування козацької старшини регіону другої половини XVII – XVIII ст.). Чернігівщина incognita. Чернігів, 2004. С. 65-72.

46. Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 15–23. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18294/02-Kononenko.pdf?sequence=1>

47. Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проєктів. Український історичний збірник. 2010. Вип. 13. С. 83–97. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Uiz_2010_13\(1\)_8.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Uiz_2010_13(1)_8.pdf)

48. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. Київ, 1997. С. 186.

49. Кулішенко О. Політика українських гетьманів щодо формування земельного законодавства в українській гетьманській державі в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Порівняльно-аналітичне право. 2014. Вип. 3. С. 25. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/3_2014.pdf#page=23

50. Лабуз О. Глухів – культурний і науковий центр України XVII-XVIII століть. Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції У двох частинах Частина 2 (Суми, 18 квітня 2016 року). Суми, 2016. С. 21–33. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/47650/1/Labuz_Local.pdf

51. Лановик Б., Матісякевич З. Економічна історія України і світу. Київ, 1999. 737 с.

52. Макушина Г. Політична культура населення Гетьманщини у XVIII ст. Наукові праці. 2012. Вип. 159. С. 6–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npchdui_2012_171_159_3.pdf

53. Мельник О. Еволюція земельних відносин доби козаччини у XVII-XVIII ст. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2017. № 1-2. С. 314–319. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znptdau_2017_1-2_42.pdf

54. Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) [Текст] / Ю. Мицик // Рукописна та книжкова спадщина України. - 2017. - Вип. 21. - С.390-413. URL: <https://xp4stm90bvzr.frontroute.org/s11/6/1/1/8/0/61180.pdf>

55. Окиншевич Л. О. Звідомлення про відрядження до Москви (травень – липень року 1926). Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 3. 372 с.

56. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 132.

57. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. К., 2007.
58. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). Київ, 1997. 74 с.
59. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII - XVIII ст.). Київ, 1995. 221 с.
60. Папакін Г. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 11. С. 27–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2004_11_3
61. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 262.
62. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Під ред. Мельник Л. Київ: УЗМН, 1997. С. 12.
63. Полонська-Василенко Н. Історія України у двох томах. Від середини XVII століття до 1923 року. Вид. 2-е. Київ: Либідь, 1993. Т.2. С. 246.
64. Ростовська О. Суспільно-політичне становище Ніжина у XVIII столітті: інкорпорація чи централізація?. Література та культура Полісся. Вип. 28: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 43. URL: http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/392/1/p_28.pdf#page=42
65. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни. Частина 1: Господарство Гетьманщини XVII – XVIII століттів. К.: Державне видавництво України, 1923. – 203 с.
66. Слісаренко О. М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро : Ліра, 2018. 357 с.
67. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації Київ : Альтернативи, 1997. 367 с.
68. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави

(XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. С. 196.

69. Сорока Ю. В. Чигиринські походи 1677-1678. Харків: Фоліо, 2014. С. 27. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Soroka_Yurii/Chyhyrynski_pokhody_16771678/

70. Соціальна риторика та політична вмотивованість реформи устрою Гетьманату 1722 р. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Т.1 : Українські проекти в Російській імперії / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. К.: Наук. думка, 2004. С. 189.

71. Соціополітичний простір ранньомодерної України. Історичні нариси / Смолій Валерій, Чухліб Тарас та ін.. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2018. С. 348.

72. Степанчук Ю. Козацька старшина у політичних планах царату у період діяльності першої Малоросійської колегії в Україні. Наукові записки ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2009. Вип. 43. С. 17–23. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13002/03-Stepanchuk.pdf>

73. Струкевич О. К. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 203–216.

74. Сухоліт Н. Феофан Прокопович про українсько-російські відносини періоду Північної війни 1700–1721 рр. Український історичний збірник 2011. Вип. 14. С. 253.

75. Тороп А. Гетьманські статті XVII ст. як конституційні акти Війська Запорозького. Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архтектура, урбаністика: зб. наук. праць : в 3 ч. / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. ; редкол. : П. М. Куліков (голова) [та ін.]. – Київ ; Тернопіль : Бескиди, 2017. Вип. 3, ч. 2 : Третя міжнародна наук.- практик. конф., Київ, 22-23 листопада 2017 р. С. 239–245. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/bitstreams/6e5995e3-d3ea-4fe7-a577-484c22488f63/download>

76. Шeverдін М. Правове регулювання прямих податків в Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 30. С. 60–63. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2015_30\(1\)_16.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2015_30(1)_16.pdf)

77. Шевченко О. Правові засади діяльності першої Малоросійської колегії у контексті україно-російських відносин. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 514–518. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/158809009.pdf#page=514>

78. Шемчушенко Ю., Нюхіна П. Глухівські універсали. Сіверщина в історії України. 2011. № 4. С. 178–180. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75609/43-Shemshuchenko.pdf?sequence=1>

79. Щербак В. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. Наукові записки НАУКМА. 2017. Вип. 194. С. 26–31. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NaUKMAi_2017_194_6.pdf

80. Kovalenko V. The rape of Baturyn: The Archeological Evidence. В кн.: Poltava 1709: The Battle and the Myth. Harvard University Press, 2012.

РЕЗЮМЕ

Резюме. Дослідження направлене на розгляд адміністративно-політичної системи Української Козацької Держави та аналіз змін в її структурі, що відбувалися в період гетьманування Івана Скоропадського з 1708 по 1722 рр. В цьому контексті висвітлено, зокрема, питання, які стосуються внутрішньої та зовнішньої торгівлі, податкової політики, поземельних відносин в Гетьманщині, а також досліджуються особливості взаємовідносин гетьмана з представниками козацької старшини; вплив російської центральної влади на внутрішньополітичну ситуацію в Гетьманщині та спроби обмеження її автономії в роки перебування Івана Скоропадського на посаді гетьмана.

Resume. The study is aimed at examining the administrative and political system of the Ukrainian Cossack State and analyzing the changes in its structure that took place during the period of Ivan Skoropadskyi's hetmanship from 1708 to 1722. In this context, the article highlights, in particular, issues related to domestic and foreign trade, tax policy, land relations in the Hetmanate, as well as the peculiarities of the hetman's relations with representatives of the Cossack officers; the influence of the Russian central government on the internal political situation in the Hetmanate and attempts to limit its autonomy during Ivan Skoropadskyi's tenure as Hetman.